

**TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING
VAN LERAREN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING
IN NEDERLAND (V.G.N.)**

**UIT DE INHOUD:
MET WEDEROM
EINDEXAMENPERIKELN!:**

- LEZINGEN VAN DE CONFERENTIE OVER: THE
ROLE OF THE U.S.A. VIS A VIS EUROPEAN IN-
TEGRATION SINCE WORLD WAR II
- M. HEGYI: LANGENBACH: DE C.E.G.E.S. EN
GESCHIEDENIS OP SCHOOL
- G. GROENHUIS: DE EXPERIMENTELE EIND-
EXAMES GESCHIEDENIS IN DE KRITIEK
- DIDAKTIEKCONFERENTIE 1978/79
- MEDEDELINGEN
- BOEKBESPREKINGEN

KLEIO

VERSCHIJNT MAANDELIJKS 19e JAARGANG - 11 - 1978

VERENIGING VAN LERAREN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING IN NEDERLAND (V.G.N.)

ALGEMEEN BESTUUR

DRS. J. BOUWSMA, *voorzitter*, Brokmui 40, 9101 EZ Dokkum, tel. 05190-3598.
MEVR. DRS. E.J. KARREMAN, *vice-voorzitter*, Van Limburg Stirumstraat 13, 3581 VB Utrecht, tel. 030-514052.
MEVR. M.I. RÖDER, *1e secretaresse*, Peuleyen 21, 2742 ED Waddinxveen, tel. 01828-6077.
DRS. J. DREWES, *2e secretaris*, Bachlaan 58, 1817 GK Alkmaar, tel. 072-112015.
J.L. FRIELING, *penningmeester*, Prinses Beatrixlaan 31, 2341 TW Oegstgeest, tel. 071-152794.
MEVR. DRS. J. RIJKEN, *redactie Kleio*, Maasstraat 72 A 3, 1078 HL Amsterdam, tel. 020-715133.
MEVR. D.H. VERHAGEN, *didaktiekcommissie*, Wortelhaven 16, 9101 NM Dokkum, tel. 05190-4560.
M.J. VAN VELZEN, *onderwijsadviescommissie*, Mgr. van Gilsstraat 6, 6461 VG Kerkrade, tel. 045-455941.
P.L. HENDRIKS, *mavo-ibo-commissie*, Europaweg 25, 6381 KG Ubach over Worms, tel. 045-317162.
J. ENGBERS, *pedakcommissie*, Roest 2, 5491 XX Olland, tel. 04138-3138.
K. VAN DIJK, *programmacommissie bijscholing*, De Hoghe Weijdt 13, 1851 EB Heiloo, tel. 072-333570.

LEDENADMINISTRATIE

Aangifte, wijzigingen en opzegging van het lidmaatschap meedelen aan: **Administratie V.G.N., J.W. Geidof, Veenendaalkade 256, 2547 AX Den Haag, tel. 070-674100.** Bij dit adres kan men ook terecht voor informatie over contributiebetaling en voor het aanvragen van een abonnement op *Kleio* (voor actieve leraren/leraressen alleen mogelijk met goedvinden van het bestuur van de V.G.N.) of van losse nummers van *Kleio*.

Nieuwe leden worden verzocht bij hun aangifte mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, bevoegdheid, huisadres, telefoonnummer en adres van de school waar men de hoofdbetrekking heeft.

CONTRIBUTIES

Contributies en andere betalingen het liefst zo spoedig mogelijk na ontvangst van de acceptgirokaart storten op gironummer 128701 t.n.v. penningmeester van de V.G.N., Vreeswijkstraat 329, Den Haag.

Contributies vanaf 1 januari 1978:

<i>Gewone leden</i>	a. docenten havo, vwo en hbo	f 72,-
	b. docenten mavo	f 48,-
	c. echtparen	f 72,-

Buitengewone leden (gepensioneerden en zij die wel geschiedenisbevoegdheid hebben maar geen les geven op scholen voor mavo, havo, vwo en hbo)

f 42,-

Aspirantleden (maximum 4 jaar)

f 36,-

Abonnement op Kleio voor niet-leden per kalenderjaar

f 50,-

REDAKTIE VAN KLEIO, het tijdschrift van de V.G.N.

MEVR. DRS. J. RIJKEN, *voorzitter*, Maasstraat 72A3, 1078 HL Amsterdam, tel. 020-715133.
DRS. F.R. KAT, *secretaris*, Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen, tel. 03448-1686.
J.L. FRIELING, *penningmeester*, Prinses Beatrixlaan 31, 2341 TW Oegstgeest, tel. 071-152794.
DRS. G.J. SLOOTWEG, Van Kinsbergenlaan 21, 3742 PH Baarn, tel. 02154-15047.
J. HARDERWIJK, Dorpsstraat 54, 3611 AG Oud-Zuilen, tel. 030-432876.
DRS. P. VAN HEES, Utrecht.
DR. S.Y.A. VELLENGA, Utrecht.
DRS. F.G. VAN BAARDEWIJK, Utrecht.

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen uit dit nummer is slechts toegestaan na onze schriftelijke goedkeuring.

De redactie

DIDAKTIEKCOMMISSIE

MEVR. D.H. VERHAGEN, *voorzitter*, Wortelhaven 16, 9101 NM Dokkum, tel. 05190-4560.
DRS. J. BROUWER, *vice-voorzitter*, Mozartstraat 33, 6661 BH Elst, tel. 08819-1831.
H. VAN DER VEEN, *secretaris*, Bocht Oosterdiep 24, 9641 JK Veendam, tel. 05987-14919.
DRS. J. BAALBERGEN, *1e penningmeester*, Sandbergstraat 8, 1391 EL Abcoude, tel. 02946-3207, post-rekening 1561752 t.n.v. penningmeester Didaktiekcommissie V.G.N.
H. DE LANGE, *2e penningmeester*, Rhijnsburglaan 23, 8181 XW Heerde, tel. 05782-2516.
DRS. L.G. DALHUISEN, Postdam 5, 2361 BV Warmond, tel. 01711-2834.
P. DOVES, Praamstraat 32, 1503 KN Zaandam, tel. 075-161062.
B. MOLENKAMP, Meerhoek 627, 5403 AC Uden, tel. 04132-64753.
V. SCHIPPER, Croesinckplein 120, 2722 EE Zoetermeer.

ROLE OF THE U.S.A. VIS A VIS EUROPEAN INTEGRATION SINCE WORLD WAR II

Work conference for history teachers, March 10-11, 1978, at the "Leeuwenhorst" Congress Center, Noordwijkerhout

OPENING ADDRESS

Mr. Chairman, ladies and gentlemen,

When you asked me to open your conference with some introductory reflections on the role of the United States in the process of European integration I realised from the beginning I had to skate on thin ice.

In the first place there is the fact that the relationship between the United States and Europe, especially Western Europe is a very complex one with many aspects. Not only in matters of defense but also in economic relationships the existence of ties of partnership is evident, including their more specific manifestations of trade, monetary relations and the flow of investments. It is also obvious in the field of energy and in regard to the supply of raw material in general.

And as a representative of the Ministry of Education & Science I would like to stress the significance of the cultural bonds which connect the United States with Europe and with The Netherlands in particular. I feel it is essential to trace the complicated patterns of interrelationships among these various aspects of the Atlantic alliance.¹⁾ If we agree on the complexity of this side of our subject there is no denying on the other hand that the concept of European integration offers as many pitfalls.

In 1978 the European citizen does not view the reasons for the construction of Europa in exactly the same way as he did in 1950.

As Vander Beugel²⁾ said, the Schuman initiative in that year with its immense consequences for the cause of European unification met all the main hopes and aspirations of United States policy towards the European problem. This initiative leading to the European Coal and Steel Community directly corresponded with one of the main objectives of the Marshall-Plan: the creation of a single market. However, American opinion about European integration was tempted to draw an analogy with the history of the United States.

This was true with regard to the single market concept and the principle of federation as well.

In contrast from the European point of view the concept of integration has always been multi-interpretable. I may just remind you of French ideas on the concept of Atlantic partnership between equals as conceived by the Kennedy administration in 1962, ideas which were not identical with those entertained by members of the European Movement.

As you know the Dutch at that time were willing to go far in the attempt to find solutions for the broader European problem in order to avoid a split in Europe.

The Gaulle's famous press conference on January 14, 1963, excluding Great Britain from the Common Market was a milestone in the history of the relationship between the United States and Europe. Until then public opinion on both sides of the Atlantic had more or less automatically assumed that any form of European integration was good in itself and in the interest of all concerned.

Now the honeymoon was over and disenchantment took over. Parties were inclined to

weigh advantages and disadvantages or such an integration more carefully. The Kennedy- and Dillon Rounds of tariff negotiations e.g. reflected this new approach.

One wonders why the European concept lost a lot of its force and initial impetus. I think we can find the answer in the Tindemans-report on the European Union: "the European idea is partly a victim of its own successes. The reconciliation between formerly hostile countries, the economic prosperity due to the enlarged market, the détente which has taken the place of the cold war, thanks particularly to our cohesion, all this seems to have been achieved and consequently not to require any more effort."³)

In spite of less enthusiasm of the European Cause and in spite of the great difficulties owing to the economic depression we feel that the role of the United States in the process of European integration remains a crucial one. The need for common defense usually cited as the one constant factor in the rapid flux of events is not the only reason underlying such a statement.

The interdependence as far as economics is concerned, the shared responsibilities for the problems of the developing countries and the cause of human rights are other reasons for joint action.

However, we must not under-rate the problems which have to be solved. Questions regarding the international monetary system, the energy and free trade policies have not yet been answered satisfactorily.

The dialogue between the United States and the European Community on these issues will undoubtedly be facilitated if the structure of decision-making according to the Treaty of Rome could be improved. Moreover we are of opinion that the general elections for the European Parliament which regretfully had to be postponed could play an important role in the process of real European integration. Not only a European Parliament, directly chosen, but also extension of power of such a representation will be more able to arouse the interest of the ordinary European citizen. At the moment "Strasbourg", "Luxembourg" and "Brussels" are considered places far away from daily life although decisions made there seriously interfere with that life of people in the Member States.

In this respect it is remarkable that outsiders are more away of the economic and potential political influence of the Community than the inhabitants of the Nine themselves.

For the Free World the vision of president Kennedy for a balanced Atlantic partnership and close Atlantic co-operation is still a most desirable goal which will favourably promote European unification. Whether we i.e. the United States and Europe will succeed in adapting our policies to changing circumstances, only the future will tell.

Chairman, ladies and gentlemen,

It is not my intention as a layman in your field to bother you any longer. Perhaps it is appropriate to conclude with the words of that eminent Victorian, Thomas Carlyle, to Jane Welsh, both strong-willed partners, when they also were faced with a comparable decision for continuing relationship: "We shall not be happy if we marry but life will be unbearable if we don't. I hope you have today and tomorrow together a good conference".

Brussels, 3 March 1978

P. de Groot

EUROPEAN INITIATIVE ESSENTIAL TO ECONOMIC RECOVERY

Following is the text of Secretary of State George Marshall's historic address at Harvard University on June 5, 1947, in which he made the aid proposals that eventually took shape as the Marshall Plan and resulted in the spectacular economic recovery of Western Europe.

I need not tell you gentlemen that the world situation is very serious. That must be apparent to all intelligent people. I think one difficulty is that the problem is one of such enormous complexity that the very mass of facts presented to the public by press and radio make it exceedingly difficult for the man in the street to reach a clear appraisal of the situation. Furthermore, the people of this country are distant from the troubled areas of the earth and it is hard for them to comprehend the plight and consequent reactions of the long-suffering peoples, and the effect of those reactions on their governments in connection with our efforts to promote peace in the world.

In considering the requirements for the rehabilitation of Europe, the physical loss of life, the visible destruction of cities, factories, mines and railroads was correctly estimated, but it has become obvious during recent months that this visible destruction was probably less serious than the dislocation of the entire fabric of European economy. For the past 10 years conditions have been highly abnormal. The feverish preparation for war and the more feverish maintenance of the war effort engulfed all aspects of national economies. Machinery has fallen into disrepair or is entirely obsolete. Under the arbitrary and destructive Nazi rule, virtually every possible enterprise was geared into the German war machine. Long-standing commercial ties, private institutions, banks, insurance companies, and shipping companies disappeared, through loss of capital, absorption through nationalization, or by simple destruction. In many countries, confidence in the local currency has been severely shaken. The breakdown of the business structure of Europe during the war was complete. Recovery has been seriously retarded by the fact that two years after the close of hostilities a peace settlement with Germany and Austria has not been agreed upon. But even a more prompt solution of these difficult problems, the rehabilitation of the economic structure of Europe quite evidently will require a much longer time and greater effort than had been foreseen.

There is a phase of this matter which is both interesting and serious. The farmer has always produced the foodstuffs to exchange with the city dweller for the other necessities of life. This division of labor is the basis of modern civilization. At the present time it is threatened with breakdown. The town and city industries are not producing adequate goods to exchange with the food-producing farmer. Raw materials and fuel are in short supply. Machinery is lacking or worn out. The farmer or the peasant cannot find the goods for sale which he desires to purchase. So the sale of his farm produce for money which he cannot use seems to him an unprofitable transaction. He, therefore, has withdrawn many fields from crop cultivation and is using them for grazing. He feeds more grain to stock and finds for himself and his family an ample supply of food, however short he may be on clothing and the other ordinary gadgets of civilization. Meanwhile people in the cities are short of food and fuel. So the governments are forced to use their foreign money and credits to procure these necessities abroad. This process exhausts funds which are urgently needed for reconstruction. Thus a very serious situation is rapidly developing which bodes no good for the world. The modern system of the division of labor upon which the exchange of products is based is in danger of breaking down.

The truth of matter is that Europe's requirements for the next three or four years

of foreign food and other essential products — principally from America — are so much greater than her present ability to pay that she must have substantial additional help or face economic, social, and political deterioration of a very grave character.

The remedy lies in breaking the vicious circle and restoring the confidence of the European people in the economic future of their own countries and of Europe as a whole. The manufacturer and the farmer throughout wide areas must be able and willing to exchange their products for currencies the continuing value of which is not open to question.

Aside from the demoralizing effect on the world at large and the possibilities of disturbances arising as a result of the desperation of the people concerned, the consequences to the economy of the United States should be apparent to all. It is logical that the United States should do whatever it is able to do to assist in the return of normal economic health in the world, without which there can be no political stability and no assured peace. Our policy is directed not against any country or doctrine but against hunger, poverty, desperation, and chaos. Its purpose should be the revival of a working economy in the world so as to permit the emergence of political and social conditions in which free institutions can exist. Such assistance, I am convinced, must not be a piecemeal basis as various crises develop. Any assistance that this Government may render in the future should provide a cure rather than a mere palliative. Any government that is willing to assist in the task of recovery and will find full cooperation, I am sure, on the part of the United States Government. Any government which manœuvres to block the recovery of other countries cannot expect help from us. Furthermore, governments, political parties, or groups which seek to perpetuate human misery in order to profit therefrom politically or otherwise will encounter the opposition of the United States.

It is already evident that, before the United States Government can proceed much further in its efforts to alleviate the situation and help start the European world on its way to recovery, there must be some agreement among the countries of Europe as to the requirements of the situation and the part those countries themselves will take in order to give proper effect to whatever action might be undertaken by this Government. It would be neither fitting nor efficacious for this Government to undertake to draw up unilaterally a program designed to place Europe on its feet economically. This is the business of the Europeans. The initiative, I think, must come from Europe. The role of this country should consist of friendly aid in the drafting of a European program and of later support of such a program so far as it may be practical for us to do so. The program should be a joint one, agreed to by a number, if not all, European nations.

An essential part of any successful action on the part of the United States is an understanding on the part of the people of America of the character of the problems and the remedies to be applied. Political passion and prejudice should have no part. With foresight, and a willingness on the part of our people to face up to the vast responsibility which history has clearly placed upon our country, the difficulties I have outlined can and will be overcome.

prof. dr. I. Lipschits

THE MARSHALL PLAN. A HISTORICAL REVIEW

Almost 30 years ago, on *April 3, 1948*, after having been approved by both houses of the U.S. Congress, public law 472 came into effect. The first title of this law was called the "Economic Cooperation Act of 1948", which consisted of regulations for the *European Recovery Plan*. This European Recovery Plan is better known as the Marshall Plan.

In connection with the 30th anniversary of the Marshall Plan I have been asked to tell you something about one or more aspects of the Marshall Plan. For you, as history teachers, the origins of the Marshall Plan are maybe the most interesting aspect.

I belong to a generation that can easily remember the economic chaos Europe was in at the end of the Second World War. Economically, Europe was virtually in ruins. Still, Europeans were dancing in the street after the deliverance from the Nazi-monster. We were more than grateful to our liberators. Naively many Europeans believed in the Grand Alliance, believed that the wartime cooperation between the allied powers would be carried on in peacetime. Uncle Sam and Uncle Joseph, with all the other United Nations, would build a new world community without war, built on justice and peace.

To these naive people — and I was one of them — the Cold War came as a very cold shower. As you probably know, there are many theories on the beginning of the Cold War. A very interesting subject for historical research, but it is not the subject of our conference. However, how and when did Europeans in the post-war situation realize that a Cold War had started or that such a war was being waged? There is no general answer to this question. It depended on how interested one was in world politics and on what part of Europe, in which country, one was living.

Of course, anyone reading newspapers knew that there were problems within the Grand Alliance. Problems in Eastern Europe and in Western Europe, in Persia, Greece and Turkey. Everyone could know what Winston Churchill had said in his famous public speech, delivered on March 5, 1946 in Fulton: "From Stettin to Trieste an iron curtain has descended across the Continent."

The Cold War was not a formal war and for an informal war there is not a formal declaration of war. But if I was forced to name an event which could be considered as a formal declaration of the Cold War, I would say it was the Truman Doctrine.

On Friday, February 21, 1947 Lord Inverchapel, the British Ambassador in Washington, notified the U.S. Secretary of State that His Majesty's Government was, for economic reasons, forced to end British aid to Greece and Turkey within six weeks. The British government hoped that the U.S. could assume the burden in both Greece and Turkey. This happened exactly one month after general George C. Marshall became Secretary of State: Marshall took the oath of office on January 21, 1947. In close cooperation with Under Secretary of State *Dean Acheson*, general Marshall prepared reports for President Truman on the situation in Greece and Turkey. On *March 12, 1947* — only 19 days after Lord Inverchapel had notified the State Department of British withdrawal from Greece and Turkey — *President Truman* addressed the Congress to ask authority for assistance to Greece and Turkey. This message has become known as the *Truman Doctrine*. Truman made a sharp distinction between what was in his opinion a Free World and a Communist World. Let me quote from this Truman Doctrine:

"One way of life is based upon the will of the majority, and is distinguished by free insti-

tutions, representative government, free elections, guarantees of individual liberty, freedom of speech and religion and freedom from political repression.

The second way of life is based upon the will of a minority forcibly imposed upon the majority. It relies upon terror and oppression, a controlled press and radio, fixed elections, and the suppression of personal freedoms.

I believe that it must be the policy of the United States to support free peoples who are resisting attempted subjugation by armed minorities or by outside pressures.

I believe that we must assist free peoples to work out their own destinies in their own way."

According to *David Horowitz*, one of the so-called revisionists, this was the beginning of an open "ideological crusade against totalitarian regimes".¹) And on this point, I think, he is right.

When President Truman appeared before Congress, Secretary of State Marshall was in Moscow, attending the fourth conference of the *Council of Foreign Ministers*. This conference started on *March 10, 1947* and dragged on until *April 24, 1947*. It was an important conference, because for the first time since the Conference of Potsdam (1945) the German problem was the central issue at this meeting of the foreign ministers of the United States, the Soviet Union, Great-Britain and France: *Marshall, Molotof, Bevin and Bidault*. This Conference of Moscow was a complete fiasco. Already on the second day — March 11 — there was a serious conflict when Molotof attacked the policy of the United States and Great-Britain in occupied Germany. Of course, the atmosphere in Moscow did not improve when on the third day of the Conference — March 12 — the Truman Doctrine became known. *Walter Bedell Smith*, the American Ambassador in Moscow at that time, called the Conference a successful failure: successful, because it made clear what the Russian intentions were concerning the German problem. In his opinion, it was due to this failure of the Moscow-Conference that the Western powers became united.

However that may be, in Moscow general Marshall came to the conclusion that the breach was beyond healing. He saw no further possibilities for a fruitful cooperation between the U.S. and S.U. concerning European problems. The U.S. had to take unilateral action for the recovery of the European economy. In an interview at a much later date (February 18, 1953) Marshall said, discussing the implications of the Conference of Moscow:

"It was my feeling that the Soviets were doing everything possible to achieve a complete breakdown in Europe. That is, they were doing anything they could think of to create greater turbulence. The major problem was how to counter this negative Soviet policy and restore the European economy."²)

Marshall took very swift action. On April 24, 1947 — the day the Conference in Moscow ended — he sent a cable to general *Lacius D. Clay*, the U.S. Military Governor for Germany, asking to meet him at the airport in Berlin on his way from Moscow to Washington. At this meeting, general Clay writes in his memoirs:

"I was instructed to proceed vigorously with the strengthening of the bizonal organization (. . . .) and to expedite the upward revision of the level of bizonal industry to ensure the self-sufficiency of the area. It seemed possible that a wider economic unity in Germany might not take place for years."³)

We must try to read between the lines. "(. . . .) a wider economic unity in Germany might not take place for years" that meant a real possibility of an economic division of Germany and therefore also a real possibility of a general division of Germany and therefore of a division of Europe into two blocs.

Back in Washington, Marshall addressed on April 28 the nation over the radio:

"The recovery of Europe has been far slower than had been expected. Disintegrating forces are becoming evident. The patient is sinking while the doctors deliberate (. . . .) action cannot await compromise through exhaustion."⁴)

"Action cannot wait". General Marshall did not wait. The following day, *April 29*, he ordered *George F. Kennan* to set up a Policy Planning Staff within the State Department. Without delay this Policy Planning Staff had to give recommendations to the Secretary of State on what had to be done for Europe.

But the State Department was not the only agency in the governmental bureaucracy that started thinking and reporting on American interests in solving European problems. The number of governmental committees and commissions and their reports is unbelievable high: War Département, Navy Department, Interior Department, Harriman Committee, Krug Committee, Council of Economic Advisers, and so forth and so on. It is quite impossible to tell you something about all these reports. As an example — but also because in my opinion it is very important for our subject — I take the report of the *Special Ad Hoc Committee of the State-War-Navy Coordinating Committee*.

There existed already for a long time a Coordinating Committee of representatives of the three departments: State, War and Navy. On the initiative of Dean Acheson a Special Ad Hoc Committee of this Coordinating Committee was formed. I have already told you that President Truman had asked the Congress authority for assistance to Greece and Turkey (Truman Doctrine). The task of this Special Ad Hoc Committee was to find out whether other countries besides Greece and Turkey needed help from the United States. This research into the possibilities of what might be called an extension of the field of the Truman Doctrine would result — as I will try to explain — in the Marshall Plan. I see a direct relation between the Truman Doctrine and the Marshall Plan.

The Special Ad Hoc Committee reported on *April 21, 1947*. Its report was at that time labelled "top secret", but it has been declassified 25 years later. From this rather long rapport I will quote some parts. I start with the first conclusion of the report:

"A planned program of assistance to foreign countries should enable the U.S. to take positive, forehanded, and preventative action in the matter of promotion of U.S. national interests by extending assistance under a system of priorities where it will do the most good from the standpoint of promoting U.S. security and other national interests."⁵ Recording to the report the policy of the U.S.A. should be:

"a. To support economic stability and orderly political processes throughout the world and oppose the spread of chaos and extremism.

b. To reduce or to prevent the growth or advancement of national or international power which constitutes a substantial threat to U.S. security and well-being and to oppose programs of coercion and infiltration, especially when effected by the use of armed minorities."⁶)

It is only at the end of the report of this Special Ad Hoc Committee that the term "communist" is used. I give you an example:

"The broad purpose of U.S. aid and assistance is to extend in terms of the U.S. national interest the objective recently enunciated by the President for Greece and Turkey, by supporting economic stability and orderly political processes, opposing the spread of chaos and extremism, preventing advancement of Communist influence and use of armed minorities, and orienting other foreign nations toward the U.S. and the U.N."⁷)

Indeed, there is a direct connection between the Truman Doctrine and this report. One can consider this report as a result of the Truman Doctrine. But there was a very important difference in approach and in tone. And if we are going to compare the Marshall Plan

with the Truman Doctrine, we will see that this difference is still more important, more fundamental.

The Truman Doctrine was rather aggressive. Truman's address in Congress could be seen as a declaration of the Cold War. The Truman Doctrine had military overtones. The report — from which I just have given you some quotations — also had its fair amount of aggressiveness towards what was called "the Communist movement" and "Communist influence", but it proposed another manner of fighting Communism. The basic idea was that if you made the European economic situation stronger, Communism would lose its appeal. In the terms of the report:

"In certain countries economic weakness exist which may give rise to instability and subsequently to political shifts which adversely effect the security of the U.S."⁸)

In short what has been called the tactics of "*bread and ballots rather than bullets*". This would become the basic idea of the Marshall Plan.

How was the Marshall Plan made public? As happens quite often in the U.S., it started with speeches by high officials in small cities or at universities. Under-Secretary of State *Dean Acheson* spoke, on *May 8, 1947*, at a meeting of the *Delta Council* in Cleveland. It was decided in full agreement with President Truman that Acheson would try to — and I quote from Acheson's memoirs — "shock the country — and both the Administration and the Congress — into facing a growing crisis".⁹) Acheson explained that it was necessary for the U.S. *not* to give relief to the European countries, but to give economic help in such a way that those countries could become self-supporting. Acheson took care not only to stress the economic side of the problem. At the end of this speech he said:

"Not only do human beings and nations exist in narrow economic margins, but also human dignity, human freedom, and democratic institutions.

It is one of the principal arms of our foreign policy today to use our economic and financial resources to widen these margins. It is necessary if we are to preserve our own freedoms and our own democratic institutions. It is necessary for our national security. And it is our duty and our privilege as human beings"¹⁰)

President Truman has labelled Acheson's speech as the prologue to the Marshall Plan. Exactly four weeks later, on *June 5, 1947*, *Marshall* delivered his famous speech at *Harvard University*.

You have been given the text of Marshall's speech. It deserves close reading. The Secretary of State started by telling about the destruction of the European economy. Recovery, Marshall said, had been "seriously retarded by the fact that two years after the close of hostilities a peace settlement with Germany and Austria has not been agreed upon". A clear hint on the failure of the Conference of Moscow.

Marshall explained very shortly the root of the economic problems of Europe, the disruption of the division of labor between the countryside and the city, the vicious circle Europe was in, and which had to be broken. Marshall stressed the importance of a sound economy as the basis on which political stability and peace could be built. Therefore, it was in the self-interest of the U.S. "to assist in the return of normal economic health in the world".

Which countries were eligible for the kind of American assistance? In principle *all* European countries. That was the implication of that famous sentence in Marshall's speech: "Our policy is directed not against any country or doctrine but against hunger, poverty, desperation and chaos." However, by implication this American offer was not without conditions. Marshall said the purpose of American assistance

"(. . . .) should be the revival of a working economy in the world so as to permit the emergency of political and social conditions in which free institutions can exist. (. . . .)

Any government which manoeuvres to block the recovery of other countries cannot expect help from us. Furthermore, governments, political parties or groups which seek to perpetuate human misery in order to profit therefrom politically or otherwise will encounter the opposition of the United States."

At least the possibility was created to exclude certain countries from American assistance. But if we compare Marshall's speech at Harvard University on June 5, 1947 with Truman's address before Congress on March 12, 1947, we can see that Marshall was much less aggressive. In his very short speech — it is only a speech of about 1200 words — Marshall developed a great idea. It would become the basis of a most remarkable part of U.S. policy after the Second World War. Marshall proved that he was a man of vision. His speech was a mixture of U.S. self-interest and American idealism. It was an absolute breach with the tradition of isolationism.

Marshall ended his speech with a clear invitation to the governments of the European countries to come forward with a *common* European economic plan. London and Paris reacted swiftly and positively to Marshall's proposals. Two weeks after Marshall set out his ideas at Harvard University, the Governments of Great-Britain and France proposed a conference of the ministers of foreign affairs of France, Great-Britain and the S.U. This conference took place in Paris from *June 26* until *July 2, 1947*. It was at this conference that the S.U. was partly outmanoeuvred, and postly outmanoeuvred itself from the Marshall Plan. The invitations sent out by the Governments of France and Great-Britain to the governments of all European countries — only Spain was excluded, while Germany and Austria had no governments — were not accepted by the S.U. nor by its satellites. The Marshall Plan became a purely Western European affair.

Already on July 12, 1947 the Conference on European Reconstruction was opened in Paris. After many deliberations the participating European governments handed over to the U.S. Government a common economic plan. It was on the basis of this plan that on April 3, 1948 — as I told you in the opening words of my talk — both houses of Congress approved Public Law 472. The European Recovery Plan — better known as the Marshall Plan — came into effect. I have come back at the point from which I started.

It is extremely difficult to make up a balance of the Marshall Plan, not only because we do not know what would have happened in Europe without the Marshall Plan — although we can make speculations — but also because the economic developments in Europe were not exclusively determined by the Marshall Plan. According to the European Recovery Plan Europe would have to be economically independent and self-supporting by 1952. This basic aim has been reached. But in 1952 there were other problems. There had been a war in Korea, Europe — for the greatest part thanks to the Marshall Plan just recovered from the post-war economic problems — could not bear the heavy costs of armaments. Again the U.S. Government assisted the Western European countries, but now on the basis of a new act: the Mutual Security Act. One should never confuse the European Recovery Plan with the *Mutual Security Program*. Under the European Recovery Plan it was forbidden to use funds for arms, under the Mutual Security Program funds were given for armaments.

The theme of this conference is "The role of the U.S.A. vis à vis European integration since World War II". I want to conclude my talk with some remarks on the relation between the Marshall Plan and European integration.

Already in the earliest phases of the planning by the U.S. State Department the necessity was stressed of a cooperation between the European countries. I give two exam-

ples. In a memorandum by the Policy Planning Staff, dated May 16, 1947, George Kennan wrote:

"The program should be designed to encourage and contribute to some form of regional political association of western European states."¹¹)

The second example: William Clayton. Under Secretary of State for Economic Affairs, sent on May 27, 1947 a memorandum to Acheson, Clayton had been two months in Europe and he wrote in his memorandum:

"Such a plan should be based on a European economic federation on the order of the Belgium-Netherlands-Luxembourg Customs Union. Europe cannot recover from this war and again become independent if her economy continues to be divided into many small water-tight compartments as it is today."¹²)

You have seen the text of Marshall's speech at Harvard University. He explained that the initiative had to come from Europe. He said that the role of the U.S.

"(. . . .) should consist of friendly aid in the drafting of a European program and of later support of such a program so far as it may be practical for us to do so. The program should be a joint one, agreed to by a number, if not all European nations."

Whether they liked it or not the Marshall Plan itself made close cooperation between the participating European countries an absolute necessity. On the American side a centralized organization was set up for the European Recovery Plan. This organization consisted of the *Economic Co-operation Administration (ECA)* and the *Office of the Special Representative (OSR)*. The Economic Co-operation Administration was based in Washington. The first Administrator was *Paul G. Hoffman*. The Administration had missions in all participating countries. The Office of the Special Representative was in Paris, *Averell Harriman* was the first Special Representative.

Faced with this centralized organization, the participating European countries could not act individually and independently, the more so because the U.S. Government did not want bilateral arrangements with the European countries under the Marshall Plan. General Marshall had told them so in his speech at Harvard University: "The program should be a joint one, agreed to by a number, if not all European nations." The Europeans were forced to set up their own organization and in April 1948 the *Organization for European Economic Cooperation (OEEC)* was established. This OEEC has had a stimulating influence on European integration. In that permanent organization the delegates of the European governments learned to act as a body, as one whole, in their dealings with the U.S. Government. Because it was the OEEC that had to formulate every year the common economic plan. From the start of the Marshall Plan the U.S. Government held the OEEC responsible for the recommendation of the division of American aid among the participating countries. Originally the OEEC was set up as an organization exclusively to deal with the European Recovery Plan. But it developed into a permanent organization for European economic cooperation and as such it was instrumental in the drive for European integration. Most of the Americans who worked together with Europeans in the Economic Recovery Plan were supporters of the idea of European integration, Paul Hoffman, who headed the European Cooperation Administration, was one of them, let me give you one example of Hoffman's support for European integration. On October 31, 1949 Hoffman delivered an address to the Council of the OEEC. He said that the accomplishment of the European Recovery Plan.

"(. . . .) will not be meaningful unless we have come to grips with our second task — the building of an expanding economy in Western Europe through economic integration."¹³)

Hoffman used every possibility to admonish his European friends on the necessity of European integration. His admonishments came to be known as Hoffman's Erzählungen.

Noten:

1. D. Horowitz, *From Yalta to Vietnam. American foreign policy in the Cold War*. (Harmondsworth, revised edition, 1967), p. 67.
2. Quoted in H.B. Price, *The Marshall Plan and its meaning*. (New York, 1955), p. 395.
3. L.D. Clay, *Decision in Germany* (New York, 1950), p. 174.
4. As quoted by d. Acheson, *Present at the Creation. My years in the State Department*. (New York, 1970), p. 304.
5. *Foreign Relations of the United States, 1947*. Volume III, *The British Commonwealth; Europe*. (Washington, 1972), p. 205-206.
6. *Foreign Relations, 1947*, Vol. III, p. 208.
7. *Foreign Relations, 1947*, Vol. III, p. 217.
8. *Foreign Relations, 1947*, Vol. III, p. 217.
9. *Acheson*, p. 304.
10. *Acheson*, p. 306-307.
11. *Foreign Relations, 1947*, Vol. III, p. 221.
12. *Foreign Relations, 1947*, Vol. III, p. 232.
13. *Quoted in Price*, p. 122.

Robert H. Ferrell

THE MARSHALL PLAN AND THE DEVELOPMENT OF EUROPEAN UNIFICATION

The dream of a united Europe has long been as attractive to Americans as to Europeans, but it is fair to say that the people of the United States of America have never done much to make that dream a reality until the past thirty years, and even then their efforts toward European unification have been as spasmodic and uncertain as have the efforts of the peoples in Europe. Until the year 1948, and passage of the first appropriation for the Marshall Plan by the Congress of the United States, Americans did little more than dream about Europe — and, to be sure, to give Europeans gratuitous advice. During the first years of American independence, in the eighteenth century, the people of the New World noticed what their first president, George Washington, described as the combinations and collisions of the nations of the Old World, and were certain that as soon as the European nations united and became like the United States, all their troubles would cease. Meanwhile, Americans opined, the Europeans would just have to go ahead with their senseless slaughters. Throughout the nineteenth century Americans were glad that they lived three thousand miles away from the disunited Europeans, and noted with pride that each year tens of thousands and, in the latter part of the century, several hundred thousands of Europeans came to the New World. In the early twentieth century President Woodrow Wilson, a historian, who had traveled widely in England and Scotland but visited the Continent only once or twice, was fond of telling his countrymen that Americans understood all peoples because they comprised all peoples. During the initial months of the First World War, Wilson gave ever more advice to the belligerents, to the annoyance of their governments but to the pleasure of the people of the United States. Once the Americans entered the war, the advice increased, in the form of the Fourteen Points, and at the Paris Peace Conference the Americans helped rearrange the map of Western Europe. Then after twenty

years of isolation, not without some American advice, and after a Second World War, and another rearrangement of Europe, Americans in 1948 at last undertook, as an American saying has it, to put their money where their mouths were, making a serious effort at long last to construct a prosperous, peaceful Europe. The basic idea of the Marshall Plan was that economic prosperity required European unification — and that a united, prosperous Europe would recreate a balance between the US and the USSR and the world again would be peaceful. Only in 1948 did the Americans give up the idea that advice and occasional intervention would suffice to make Europe go along by itself, to make it over in the image of the great republic of the New World, from whose example (Americans always have thought) there had been so much to learn.

1

Americans during the past thirty years have sought to advance European unification in four great movements of policy — during the years before 1950 when the Marshall Plan was at its height, during the 1950's when the American government sought military integration of Europe under the North Atlantic Treaty Organization; in the 1960's when the economic and military unification of Europe, not yet complete, was threatened by the nationalism of the two major European powers, Britain and France; and in the 1970's when the magic formula of *détente* promised for a while to solve everything.

In the first year or two after the end of the Second World War, it might have been argued that the United States was more of a divisive force in Europe than a force for unity, and some recent historians, American and European, have argued in favor of that interpretation. According to these historians the Americans in 1945 could not make up their minds about what to do toward the unification of Europe. At the beginning of that year the ill President Franklin D. Roosevelt, they assert, made a series of agreements with the leader of the Soviet Union that looked to a Russian sphere of influence in Eastern Europe — the Yalta Conference of early February, 1945, virtually conceded Eastern Europe to the Soviets. One of Roosevelt's advisers, Admiral William D. Leahy, protested to his chief that the Yalta agreement for the postwar government of Poland was grossly in favor of the so-called Lublin Committee, the group of Soviet stooges who came into eastern Poland in the baggage of the Red Army and then declared themselves the government of the entire country, despite the existence of a government-in-exile in London that had a direct lineage back to the Warsaw government of 1939. Roosevelt agreed with Leahy. "I know, Bill", was his reply; but he said he could do nothing more for Poland at that time. Generally, the recent historians of the Yalta Conference have contended, the Americans at Yalta gave in to the Russians over Eastern European affairs, because they thought they needed Russian cooperation in the war against Japan. Alas, it turned out that the Americans did not need the Soviet Union's help in the Far East — with the result that by the late summer of 1945, with a weak President Harry S. Truman in nominal control of the government in Washington, but with anticommunist advisers surrounding Truman on all sides, the American government turned around its policy and at the Potsdam Conference and at subsequent meetings of the Council of Foreign Ministers sought to intervene in what hitherto had been deemed Russia's sphere in Eastern Europe. In this manner, the recent historians believe, the cold war began, the Americans, who should have known better than to try to obtain an open door in Eastern Europe when they were intervening in an area so close to the Soviet Union, were responsible for the beginning of the cold war.

It would take too much time to demolish this quaint notion that a wavering Ameri-

can policy toward Eastern Europe began the cold war; suffice to say that despite occasional hope for the peoples of Eastern Europe, accompanied by kind words, the American government in the years after 1945 seldom thought it could do much to influence the situation there — the Red Army was in most of the countries of Eastern Europe, and only a war would have pried it out, and after 1945 a war meant a world conflict with nuclear weapons, and no Americans wanted that sort of war, unless for the most dire of circumstances.

What Americans did after 1945 was to observe the division of Europe by the USSR, and to deplore it, but then to understand that there was not much to be done except to try to shore up Western Europe, and hence the Marshall Plan. Various explanations have been made of the origins of the plan, to the effect that it was only a piece of American economic imperialism, that it represented a disguised way of getting German production going again, that it was primarily an anticommunist measure. But why not take the responsible American officials of the time at their word and conclude that they were trying to lay an economic foundation for Western Europe?

For the Truman administration the major difficulty of the Marshall Plan was "selling" it to the American people, justifying it as an economically sensible program. This meant arguing that the plan would promote European unification. There followed a large public relations program at home, and constant reports from Americans, official and unofficial, traveling abroad. The appropriations by Congress were, for that time, large:

\$ 13,348,800,000, over a period of about four years, from 1948 to 1952. A billion dollars is a great deal of money. One writer of the time related how if a bank teller was paying out dollars bills, as fast as he could, it would take him 186 years, night and day, to pay out \$1 billion. Or if one made a chain of dollar bills, end to end, a billion dollars would go around the world 3½ times. Many Americans predicted that the Marshall Plan would bankrupt the United States, but even with the relatively small gross national product of that time, \$259.4 billion in 1948, \$13 billion was not an enormous amount, everything considered. The cost of the Marshall Plan in 1948-1952 was less than Americans during the same time spent on liquor — liquor in bottles, not bar sales. It was much less than the national tobacco bill (\$4.1 billion in 1948). And far less than the national athletic bill (\$9.8 billion in 1948). When Americans realized that the Marshall Plan was not bankrupting them, and through creation of trade was making some of them wealthier, they spoke less of sacrifice. Indeed when the appropriations passed Congress piecemeal, the cost was easily bearable.

Two aspects of the Marshall Plan are worth mention because they looked directly to the unity of Europe. For one thing, it was decided in the spring of 1947, prior to Marshall's speech at the Harvard commencement in June announcing the plan, that the European nations seeking aid from the United States would not be permitted to come separately to the American government bearing shopping lists; they must get together and compare their needs and present a joint proposal. The second unifying aspect of the Marshall Plan, admittedly a failure, was the effort to include all Europe, even the USSR and its Eastern European satellites. Some of the recently critical American historians have pointed out that Secretary of State Marshall's advisers knew from the outset that neither the Eastern European governments nor the USSR would participate in the plan; to do so would involve full statements of their economic conditions, which in the eyes of the Soviets would mean the divulging of military secrets; Marshall's advisers knew that the secretiveness of the Soviet Union would make it impossible, the critics have written, for any but the Western European nations to join the plan. Marshall's proposal, translated roughly as including "everything up to the Urals", was nothing but a ploy, so it is said. There is some truth

in this analysis. But the advisers really could not know what would happen. Marshall took a chance here. If the Soviets had joined the plan, the passage of appropriations through Congress might have been far more difficult. The Russians gave some indication of joining, sending a delegation of 140 technical advisers and assistants to Paris in the summer of 1947, together with Foreign Minister Vyacheslav Molotov. But then they left the Paris meeting. The Poles and Czechs, who wanted to join the plan, were given their marching orders. The Czechs sent a delegation to Moscow to talk over the problem, but Staling scared the principal Czech delegate, Prime Minister Klement Gottwald, within an inch of his life, and the Czechs fell in line. Still, Marshall went through the motions of proposing a plan for all Europe, not just Western Europe. He said at the time that if Europe was to be divided he was not going to be the person to divide it.

2

The North Atlantic Treaty Organization was set up in 1949, after signature of the treaty in April, but not much happened to unify Western Europe's military forces until after the opening of the Korean War in June, 1950. The war galvanized the American government; the United States could not calculate why the Soviets had allowed the North Koreans to attack the South Koreans, and in long retrospect that situation is yet obscure; no one knows, for the USSR has not opened its archives. Perhaps the increasing success of Truman's special representative to negotiate a Japanese peace treaty, John Foster Dulles, later secretary of state, persuaded the Soviets to give the green light to the North Koreans. Whatever the Russian reasoning, Americans noticed how weak Western Europe was militarily; it seemed as if the Russians were trying to get most of America's military strength into a remote peninsula of Asia, whereupon the major attack would come in Western Europe. The Soviets had exploded a nuclear device in August, 1949. Things looked ominous in Western Europe. The result was a strengthening, as rapidly as possible, of the North Atlantic Treaty Organization, and some months after the opening of the Korean War, President Truman sent General Dwight D. Eisenhower to Europe to unify Western military power.

Eisenhower's work as NATO commander was cut short by his decision to run for the American presidency in 1952, but by that time the government in Washington was pushing hard for increased military forces by all members of NATO — and it was pushing especially to get the West Germans into NATO. Here, perhaps, the United States made mistakes, though it is difficult to see how the Americans could have done anything other than what they did during those uncertain years of the early 1950's. The Korean War ended uneasily in 1953, and that same year Stalin died. The purposes of Russia's new leaders were obscure, and the surprise of the Korean War's opening was still fresh in American minds. Perhaps the Americans lived too much in the shadow of the past; it may be that nations that remember their past are condemned to repeat it (contrary to the philosopher George Santayana, who said that nations that forget their past are so condemned). Pearl Harbor was in American minds. The French were so touchy about bringing the Germans into NATO. When Dulles became secretary of state in 1953 he pushed the French, threatening that if the parliament in Paris did not permit France to join the European Defense Community, the United States would make an agonizing reappraisal of its European commitments. The result was failure in the parliament, and then as a sort of anticlimax an arrangement to let in the Germans that satisfied the French a year later.

The fight over EDC, over an effort to unify Western Europe's military forces, perhaps

only a stalling device by the French, was highly unfortunate in creating in French minds the notion of a United States leadership that was going to admit the Germans to Europe's councils whether the Europeans desired it or not. Then, as American luck would have it, shortly thereafter came the Suez Crisis of 1956 when the British and French in a fit of idiocy connived with the Israelis and attacked the Egyptians. The Americans were not without information; the U-2 pilot of later fame, Francis Gary Powers, flew over the eastern Mediterranean in the autumn of 1956 and photographed the Anglo-French buildup. Officially, however, there was no word until the attack, whereupon the Americans sided with the Russians in the UN. The British and French backed down. For years thereafter, distrust lingered in London and in Paris, doing no good for the cause of European unification, at least if sponsored by the United States. How to obtain any improvements of NATO after Suez?

Meanwhile, the idea of disengagement arose, sponsored by the government of Poland, championed eloquently by the former American foreign service officer George F. Kennan, who gave a series of lectures over the BBC about disengagement. The Washington administration tried not to be curt in turning the idea down. At the outset it was possible to ask questions about it, for no one was sure what disengagement meant. Behind it there did seem to be Soviet sponsorship, for surely the Polish government could have undertaken no such initiative without consulting Moscow. The advantages for Europe were superficially attractive, an atom-free area in Central Europe, perhaps also in Western and Eastern Europe, maybe including the British Isles. In his BBC lectures, published in 1958, Kennan saw American disengagement in the developing countries, and added his own opinion that if those nations wanted American aid but were unwilling to behave after they took it, they could go over to the Russian side. Kennan found himself in an argument with former Secretary of State Acheson in the journal *Foreign Affairs*, with Acheson attacking his erstwhile state department subordinate. Every twenty years, Acheson wrote, a big silly idea came along. Twenty years after 1918 it was appeasement; now it was disengagement. It was the same futile and lethal attempt to crawl back into the cocoon of history. Such doctrine would undo all the work of 1947-1949 that had produced a livable, prosperous situation in Western Europe. The only disengagement in this world, he said, was disengagement from life, which was death. In response Kennan resorted to metaphor and said that when the United States government advanced the idea of containment it surely was not in belief that it was constructing a blockhouse; no policy had to be pursued rigidly, without change.

What might disengagement, if tried for part or all of Europe, have done for European unification in the later 1950's? No one will ever know, for Nikita Khrushchev rose to power in Russia, and soon was using the Berlin question, rather than disengagement, as a test of the good intentions of the Western Europeans and the Americans. No one pursued disengagement to see if it might have guaranteed Europe against the cold war.

3

European unification, having been delayed by the Suez Crisis, and delicately threatened (Americans believed) by the idea of disengagement, encountered further problems in the 1960's because of the increasing nationalism — perhaps only reassertions of independence after the humiliation of 1956 — of Britain and France. As befitted differences in national character, the British understated their reassertion, and obtained far more from the United States than they would have otherwise. The British carefully played (as they were fond of describing their tactic) Greece to America's Rome.

The reassertion of British nationalism had begun in a hardly noticeable way when in the late 1950's Britain's military leaders had tried to extend the life of their country's aging long-range bombers, by developing an air-to-surface missile known as Blue Streak. The missile paralleled development of a similar American missile named Skybolt, and President Eisenhower in 1960 talked the British into abandoning Blue Streak and using Skybolt, once developed. The Americans then abandoned Skybolt, and the British were holding the bag. But only momentarily, for a conference followed between President John F. Kennedy and Prime Minister Harold Macmillan, and Macmillan in a fatherly way talked Kennedy into giving Britain the technology of Polaris submarines. Macmillan described the exchange as a sign of Britain's special relationship with the United States. But it was what Americans might have described as a game of poker in which the American lost — for one little arrangement over Blue Streak had led to a far larger gift of the world's best submarine weapons system — and to a single European country, not to all the NATO allies.

President Charles de Gaulle might well have been angered by any policy emanating from the United States of America, for the Americans did not speak French. He had good reason to show his anger over the Polaris deal. And the Americans had good reason to do everything possible to calm the French as well as the other NATO partners.

The Blue-Streak-Polaris game of poker had several untoward results, as the United States sought as best it could to demonstrate the essential unity of the NATO allies. The idea of a multilateral force was proposed, a clever idea that could not work, talked about for several years during the 1960's until it died a natural death. Acheson, out of power if not out of influence during the Kennedy-Johnson years, had no use for the multilateral force idea, and went about the United States proclaiming its silliness. To some American officials it seemed dangerous rather than silly, promising to put foreign fingers on nuclear triggers. Probably its contribution to the debate about, essentially, the unfairness of the special relationship was that it obfuscated and confused, rather than clarified. It delayed any settlement of the inequalities in NATO.

All the while President de Gaulle was taking things into his own hands and asserting the grandeur of France by trying to act as Greece to anyone's Rome. His *force de frappe* could never have gotten off the ground in any serious nuclear conflict, and all it did was cost almost every man, woman, and child in France the equivalent of a Renault Dauphine. De Gaulle in 1967 forced all NATO troops out of France, causing reliance on lines of supply that ran inconveniently from Antwerp, or perilously from Bremerhaven — too close to the territory of East Germany.

The French, it seems safe to say, by their resistance to unification during the De Gaulle era, let their relations with the United States slide to the lowest level since the end of the Second World War. The Americans, however, in their continuing problems not merely with France but with the Soviet Union, could take comfort that if the cross of Lorraine was not easy to bear, the Russians during those years were receiving slings and arrows from the Albanians. There was a rough justice in European disunity.

4

The favored international formula of the 1970's, détente, perhaps applied more to relations between the US and the USSR than to problems of Europe; and yet extra- and intra-European problems were intimately related. If the cold war was over, as Leonid Brezhnev said in Washington during a visit in 1973, such a remarkable change in the policies of the superpowers necessarily had meaning for European unity. The nations of Eastern

Europe and Western Europe might try to resume their ancient relationships of trade and culture if not politics. The need for a high level of forces in NATO, so pressing in the 1950's, would slacken off. The perennial worry about a sudden, dramatic end to all of Western Europe's economic development since the Marshall Plan might cease, and the dream of European political unity, never even partly realized, because of the overbearing economic and military problems, might be pursued.

The French word *détente* had more attraction to the American public than it did to the peoples of Europe, where it had been heard before. There was more talk in Europe, particularly among the West Germans, of Finlandization. But signs of *détente* appeared, true to Brezhnev's prediction. The Conference on Security and Cooperation in Europe, assembling in Helsinki in 1973, gave evidence of being more than an ordinary meeting, for the Soviets were in attendance and their delegates joined with those of the other nations, East and West, to make promises about freedom of information. The promises were in part carried out.

Arrangement of treaties between the two Germanys, West and East, marked another sign of *détente*. The most sensitive chink in the West's armor had been its position in Berlin. Easier travel between East and West Germany allayed many of the heartaches that had throbbled for years in that divided country, now known as two countries. West German and East German acceptance of the Oder-Neisse line with post-1945 Poland helped reduce tension. The fact that the four supervising powers — Britain, France, the United States, Russia — watched benignly over this reorganization of the German problem, after years of tension, was encouraging for the future of Europe as a whole.

Unfortunately not much more happened to European unification after the Helsinki Conference and signature of the German treaties. Unification seemed to have come to an end, having run out of ideas acceptable to all sides.

But to close on a note of hope, albeit a different hope from what obtained thirty and more years ago. Recently the United States, the original sponsor of European unification, has been humbled by a series of events and circumstances that may make American efforts for European unity more acceptable to Europeans than they were after the Second World War, not to mention the heady days after the First World War, now so long ago, when President Wilson came triumphantly to Europe. American military power was defeated in Vietnam, under circumstances similar to the French defeat in 1954. America's domestic problems, such as unemployment and pollution, resemble the problems of Europe, and seem equally intractable. The American dollar, the very symbol of the majesty of the New World, has bowed to the power of the German mark and the Swiss franc, and even (humiliation indeed) to the Italian lira. The time thus is approaching, and may be at hand, when the United States can talk over European problems with a feeling of real comradeship, of the unity that comes with equality. In such novel circumstances the thirty-year-old promise of the Marshall Plan may be fulfilled.

Piet Dankert

U.S.-EUROPEAN RELATIONS, A POLITICIANS VIEW

1. It's not easy for a former teacher of history to adress a group of historians as a politician — yet it is in that quality I'll talk to you on US-European relations. Perhaps my background in history will make me say more about the development of US-European relations in the last couple of decades than most politicians would. I am aware however that about present and future US-European relations I will say far more than most historians could justify.

2. It is beyond doubt that there is a very broad basis under US-European relations. Not only were our forefathers often the same, our cultures resemble and influence one another to a very high degree, our political systems are roughly comparable, our economics compete with each other, our per capita incomes are increasingly on the same level. In a less abstract way: the Enhanced Radiation Reduced Blast warhead is as much part of what one could call the Atlantic dimension as is our daily portion of canned crime on t.v. And the same is valid for cheap airfares, family-relations, popgroups, pocket-books and General Alexander Haig.

There is no country or group of countries outside the democratic part of Europe, and other than Canada of course, that can point to such a broad and such a close relationship.

3. That doesn't imply that the relation is a balanced one — let alone one of equals. Even if it is a fact that in terms of population size or GNP approximate equality could be construed such equality doesn't exist. Not only because a united democratic Europe still doesn't exist — but far more because, even if it would exist, for its physical survival for the foreseeable future it will remain dependent upon the US nuclear deterrent while for its prosperity it has to rely far more on its relations with the outside world than the US.

4. I just said that a united democratic Europe still doesn't exist. Yet the year immediately after World War II show many efforts to create it. Most of them failed — not so much because they were no good efforts as that they were too narrowly European efforts, which lacked the American impulses to make them succeed. The Council of Europe came too early and englobed too many neutral European countries to be able to play its role in the cold war period; the European Coal and Steel Community, still surviving in EEC, even if institutionally a very promising enterprise, was too much based on basic elements of Europe's industrial past to have decisive unifying influence in a period in which Europe's economic expansion was based on oil, provided by mainly American companies.

So it were the US-Soviet disagreement over a government for the whole of occupied Germany, the Marshallplan and the North Atlantic Treaty Organisation which after alle contributed most to what is now the Europe of the Nine.

4.1. *The disagreement over a government for the whole of Germany*, because it led a couple of years later to the establishment of a West German state which for its own sake and for the sake of the other Western European countries had to be closely connected with "the West".

The Marshall-plan, because its over 12 billion dollars of aid were, together with the organisation for European Economic Cooperation — now the OECD — the basis for the eco-

conomic recovery of Western Europe, but also because that aid enabled France and Italy to limit the influence of the local communist parties which had become extremely powerful after '45; the Marshallplan also because, together with the disagreement over a government for the whole of Germany and the Russian refusal to accept further American aid, it underlined the division of Europe in a communist and an anti-communist camp; *with NATO* finally in 1949, but in a still more important way in '54, when the Germans joined, the political dividing lines, guarded not only by European *and American* soldiers, but protected also by the deterrent power of the US nuclear weapons, seemed to become definitive. What didn't happen after the first World War did happen now: The Americans were there to stay, politically as well as militarily. They not only became a major factor in decisions concerning the more direct military security in Europe, they also were and are prominent in the European decision making process concerning political issues. Ambassador Goldberg, the leader of the US delegation in the Belgrade conference on *European* security and cooperation may serve here as an example of what I mean. And his place in European politics is more rule than exception.

So it was US dollars, US soldiers and US policies which created the real conditions for European unification. It were also these policies, soldiers and dollars which played a major role in determining, in a positive as well as in a negative way, who should belong to that unifying Europe and who should not. Membership in NATO became an important criterium and I would add it still is, even if in the Mediteranean — I think of Greece, of Spain — there are signs that some politicians increasingly see EEC as an alternative instead of an addition to NATO. I will come back to that point.

4.2. Anti-American, or better- big power domination is not just a recent element of and a stimulus for European integration. It has been with us for a long time. And so far it has not been dangerous, not for the cohesion of the Alliance not for European integration as such — that is, it has not discouraged the Germans from supporting NATO and EEC — because the anti-NATO forces or the anti-Americans in Europe never have been great proponents of supernationality and integration.

That doesn't mean that there have not been dangerous moments. In my political memory I would qualify the Franco-German treaty of friendship as originally agreed upon by Adenauer and de Gaulle as such a dangerous moment, but the Bundestag took the stings out. Detente and economic growth so far have enabled us to avoid to choose between Atlantic and European loyalties — but will that also be possible in times of increased tension between the superpowers, certainly when tension arises out of extra-European conflicts, or in times of increasing economic difficulties? The energy crisis has shown us that it is not always easy. France is still not a member of the International Energy Agency, established in Paris, at the headquarters of that organisation with such an important European part, the OECD. The Middle East crisis which preceded the energy problem can also hardly be quoted as an example of Euro-American cooperation in times of real trouble.

4.3. Anti-Americanism is one thing. With Vietnam and Watergate behind us and General de Gaulle dead and buried I feel we have had the worst of it, even if the French communists and gaullists put together could still create considerable problems. But as I said already, these forces will not create a unified Europe either. They will just create nothing. I therefore feel that I should concentrate more on those political forces in Europe who combine strong European convictions with either vague ideas about East-West cooperation *in Europe* or with dreams about Europe as a superpower, able to manifest itself on the

seven seas, in Africa, perhaps even in Asia and Latin America. I think these forces are far more relevant for the development of US-European relations than the ones I mentioned earlier.

You'll find them everywhere in Europe- even if a general distinction between the adherents of strictly European detente to the left of the political spectrum and of European power politics to the right of that spectrum can be made.

Very generally speaking one can include the Latin socialists and communists — with the exception of the already mentioned French communists — in the first group. Similar tendencies can be found on the left wing and to the left of the social democratic parties of Northwestern Europe. A notable exception here is the British Labour Party, where the left wing embraces Atlantic cooperation as a means of getting rid of EEC. The "Europe a world power" fans to the right belong to a variety of parties: you'll find them in the British conservative party, where they need — in the right wing — European force to keep South Africa white and the sealanes open; you'll find them in German CDU and more still in CSU, where the division of Germany and communism in Eastern Europe has still not been digested; you'll find them in France in those circles which still have not accepted that Africa has passed the threshold of independence. President Giscard's recent offer, in Cote d'Ivoire, of a Euro-African solidarity pact may serve as an example of what I mean.

4.4 These forces will probably be strengthened in the years to come, if not in number then in quality and influence.

A few reasons:

a. The enlargement of EEC with Greece, Portugal and Spain will shift Europe's center of gravity more to the South. But not only that, the Mediterranean area may well become a major center of preoccupation for the EEC-leaders because of its political instability and its economic problems. The signs are already there.

b. The Italian communists, who have so unduly scared Henry Kissinger because of their Eurocommunist ideology may well be drawn further in government than they already are. Even if the US administration would be able to understand and accept such a development I would exclude that the American electorate would understand and accept it.

At the same time the PCI-participation in an Italian government could have its impact on the party relations within the Warschau Pact, a possibility which I think Moscow as well as Washington would like to exclude.

c. As to the right I am less sure, because the policies of the right too often are reactions. But I am confident that in a deepening economic crisis, with growing unemployment, or because of a SALT 3 agreement which really touches upon vital issues of European security a kind of European nationalism could be created that would harm US-European relations.

5. My talk is about US-European relations — let's therefore put some of what I perceive as American preoccupations into it.

5.1 In general terms one can say that the US foreign policy elite, and in particular the East Coast elite around the quarterly "Foreign Affairs" has actively and consistently supported the process of European unification, even if the notion of how it best could be done has been somewhat vague. Of course, here again, I speak in general terms, terms from which for instance the former US ambassador here in The Hague, Bill Tyler, George Ball and a lot of State Department officials and some university professors have to be excluded.

It is tempting to say that the turmoil over the neutron-bomb or the row over Kissinger blackmail on security or undersecretary Packard's remarks on the limits of nuclear escalation demonstrate that this understanding of how to handle the Europeans has decreased in the last few years. But that would be unfair: we have had the Multilateral Fleet, the MLF, some years earlier.

5.2 Yet something policies has changed. Perhaps East Coast issues are less foreign issues than in the fifties and early sixties. Perhaps De Gaulle created too much the impression in the US that Europe was on its feet already. Perhaps Europe got a bit out of sight because of Vietnam. Perhaps, no not perhaps but certainly, detente and the enduring intense relationship with the Soviet Union, in SALT, in trade, in international affairs outside the NATO area, made for a shift in emphasis. But most important of all, I feel, is the process often described as that of "the diffusion of power", of the decreasing ability of the big powers to control events and thus of their ability to give more or less longterm reassurances. This process of "diffusion of power" seems to coincide with another process for which the US holds far more direct responsibility and that is the process of what I would describe as the "decrease in the quality of commitments". It is sometimes said, and certainly in US public opinion this view is rather widely held, that the Europeans and others contributed to that development because of their critical attitude to the US presence in Vietnam. I disagree, because I strongly feel that a commitment to something rotten can only be a rotten commitment. Commitments to Europe, to Japan should enter into a different category. This process of decrease in commitments has had already two important consequences for Europe: thanks to their fear for a US Senate decision to reduce the number of US forces in Western Europe considerably the US administration and the European governments developed MBFR-proposals which stand in the way of a satisfactory MBFR-agreement as well as of a sound defense policy in Central-Europe; secondly: strategic nuclear parity between US and USSR had seriously undermined the confidence in US nuclear deterrence in Europe because of the decreasing number of escalating options. The Carter-administration tries to soften European anxieties by strengthening the conventional component of its military forces. In itself a sound policy. But it may well be that because of that policy it increases the resistance in, mainly, Germany to the reduction in threatening nuclear weapons, which also would be a sound policy. So one can conclude that even without commitments being finally decreased the fear of such a decrease has its political consequences, in Washington, in Bonn and elsewhere. Yes, elsewhere also: the strong feelings raised in Ankara over the arms embargo are there to remain, whether the embargo is fully lifted or not.

5.3 I told you that as far as future US-European relations are concerned I was worried by currents of thought on both sides of the political spectrum in Europe. I do not know how much I have to worry about US political and public opinion. On the one hand I am encouraged by the interest of a new generation of American Congressmen and Senators in European affairs — non East Coasters at that. On the other hand indifference, lack of knowledge of European problems seem to me the predominant features of American public opinion as far as US-European relations are concerned. That is in itself no reason for great worry — it could mean that people do not see any dangerous issue in the relationship. But it can easily lead to dangerous attitudes when suddenly problems submerge. Just one example of what I mean: an American outcry for protectionism because of lack of understanding for the world economy could gravely damage US-European relations (as would of course a European outcry for protectionism.)

6. Are such outcries probable? I have no definitive answer but I do feel that it is already possible now to point to some of the major issues that in the years to come may threaten the relationship. These issues are not of my own invention — one can trace them easily in the transatlantic, the American or the European discussions that are going on. I'll deal with them one by one.

6.1 I start with nuclear weapons and the US nuclear umbrella, an old favorite of mine. A few years ago I wrote an article under the somewhat unorthodox title: "America's security isn't ours", a criticism of the theory of first use of nuclear weapons and automatic escalation in a period of strategic nuclear parity between Soviet Union and United States. I pleaded for the withdrawal of tactical nuclear weapons from the forward battle zones and against the widely held belief of their early and thus militarily timely use. Since then a lot of things have happened:

submarine based Poseidon missiles in the Atlantic were assigned in a tactical role, a thousand nuclear warheads and their more or less strategic capable delivery systems became a NATO-offer in MBFR-negotiations and the efforts toward miniaturisation of tactical nuclear weapons resulted in a neutron-shell which is, in military terms, an excellent weapon (compared to the other nukes available today) to use on West German territory.

Apart from all that president Carter announced that he does not consider the first use of nuclear weapons before the conventional defense in Europe is about to collapse.

I think that the American policies are inevitable, that the Germans are rightly worried and the titles of my article was correct. However, for the moment there is no reason for extreme worry. But that reason may come soon, when SALT 2 has been concluded and the negotiations for SALT 3 have been defined. If we can have a confidence inspiring MBFR-agreement in the meantime we'll probably be able to handle the problems of SALT 3. If we cannot I think there is good reason for the Americans as well as for the Europeans to get nervous.

Already now this nervousness can be felt on the European side: Schmidt, Callaghan and Giscard are worried that a SALT 2 agreement could, notwithstanding American reassurances on the temporary character of such a deal, deprive them of those elements of cruise missile technology that for the moment cannot be manufactured in Europe. And the cruise missile is exactly the weapon some Europeans want in case the escalation from conventional to strategic nuclear conflict, the basic element of the strategy of flexible response, could not longer be guaranteed by the US.

It is not sure whether this will be the case. But it is sure that the incorporation of the so-called Forward Based (= strategic) Systems in SALT 3 will directly touch upon security in Europe because of the link these systems offer between tactical nuclear weapons in Europe and strategic nuclear weapons in the US. How SALT 3 will be managed nobody can tell so far, but it is clear that without a much closer involvement of the Europeans in those negotiations than in previous ones and without assurances concerning the availability for Europe of missile-systems capable of neutralising the modern and mobile Medium Range Ballistic Russian SS-20 US-European relations will be in for a period of very serious strains.

6.2 We have another problem. The United States, as a superpower, follows global policies. Europe only trades the world over, with perhaps the exception of the French who, through Morocco or other intermediaries, from time to time safeguard African interests with military means. That means that the Europeans in general have not much choice in

their approach to external conflicts: they either can work with the Americans and so leave things in the US-European relationship as they are or be a nuisance to the Americans and at the same time undermine US-European relations and thereby their own security. I said earlier that a lot of things point to a more independent European role in conflicts and problems outside the NATO-area — but as soon as we try to exercise that role we risk to be confronted with the fact that we lack the means to enforce our policies. That will create frustration, a frustration that might easily lead to more European defence capabilities, also nuclear — I think again of my cruise missile — than is good for the US-European relations. For the moment there is no great reason for worry — but what will happen when the real oil crisis comes? OECD experts suggest that the demand for oil will surpass the offer already in 1985! Or what will happen if the Americans withdraw from a provisionally pacified Middle East and Eastern Mediterranean and the conflict will flare up again, at the doorstep of a Europe without means and mechanism to control such a crisis? Oil, the Middle East, perhaps also the safeguarding of the supply of raw materials, a supply which is far more essential to Europe than to the US, may create problems in a few years time of which nobody can foresee the consequences.

6.3 Detente is my next issue. It is already clear in Belgrade that as far as basket III of the Final Act of Helsinki is concerned no further progress can be expected: the Soviet Union went farther in Helsinki than it now thinks it could afford. The United States behaved in Belgrade as the real champion of human rights in Eastern Europe — but it has, in SALT first off all, a profound interest to keep friendly relations with the Soviet Union in order to prevent a costly and dangerous arms race. I therefore think that SALT is the real American priority — and I can accept that. I already indicated that many Europeans look at SALT-3 with a certain anxiety. At the same time their main preoccupation is a more relaxed situation in crucial Eastern European countries like the GDR, Poland, and Czechoslovakia, because of the explosive nature of society in these countries. The only policy that could lead to such a more relaxed situation is, to put it in simple terms, more human rights for the East Germans, the Poles and the Czechs, and more autonomy for their governments.

I have no doubt that old mr. Brezhnev would define such a Western European policy as Anti-Russian. I also fail to see how such a policy could be combined with the US-need for arms control in SALT.

6.4 Eurocommunism can easily sharpen the basic conflict of priorities between Western Europe and the US in detente because it is probably the most efficient means to bring about some change in the sclerotic structures of precisely those Eastern European countries I mentioned.

7. So far I dealt with what I would call outstanding political and military issues. I should not forget the economic ones. Not being an expert on the matter I'll deal with them briefly.

7.1 Economic issues have become of predominant importance in the US-European relationship in the last few years. The rates of growth have slowed down considerably on both sides of the Atlantic since 74-75, balance of payment or at least balance of trade difficulties have become a common problem, unemployment so high, in Europe, in the US; both sides of the Atlantic face an energy crisis which could threaten even the structure of society ten years from now, the monetary systems has practically broken down, and solutions are not in sight, nowhere.

We still have a tendency to see international relations in terms of what one could call "pure" foreign and security policy. I certainly have that tendency — were it only because that part of international relations is my job. But I am convinced that some recycling would make me more suitable for that job.

7.2 I am convinced that unemployment, insecurity concerning the supply of raw material, oil included, the shaky state of a world monetary system based on a dollar than go this or that way, and a rate of growth which cannot solve the unemployment problems of tomorrow nor afford for the social security we enjoy today from the major ingredients for international crisis in the years to come, crisis in US-European relations not excluded.

7.3 Why? I'll try to give a few reasons. The first one is that issues like the ones I mentioned have a very direct bearing on public opinion, on electoral attitudes. Foreign affairs issues in the traditional sense do not shift votes. The issues I mentioned easily can.

Second: Europe as well as America will try to serve themselves best. As they are the main competitors in the world market they will turn out to be more rival than they seemed to be in the last decade.

Thirdly: this rivalry can easily undermine what today still can be called a common attitude on major foreign political issues. I know, the attitude has not always been a common one in the past: we remember the effect of oil-pressures on Middle East policies, most notably the Middle East policies of the Nine of the EEC. The 1973 crisis was minor compared to what still may await us.

A more up to date example: the uranium poor Nine — gas rich Holland in the rearguard-push for what is sometimes called the "plutonium economy". The term is exaggerated — but it underlines the difference with the United States which under President Carter for good reasons tries to prevent the coming about of such an economy, were it only because of the risks of nuclear proliferation it carries.

7.4 I come back to my second point: Europe and the US will try to serve themselves best. We have already a not so fine example in the increased protectionism on both sides of the Atlantic: the EEC tried to serve itself well with rather important restrictions on steel — and textile imports. The US always had rather high tariffs on textiles — but protectionism on steel was carried farther by Washington than by Brussels. And protectionism is, first of all in the Atlantic relationship, a source of a lot of evil. The dollar crisis will not be without impact either: already now it is clear that European exports will suffer because they cannot sustain the competition with American products which for no other reason than speculation against the dollar can enter into markets previously inaccessible. The dollar crisis may have another affect: it may blow up the recent agreements on oil prices, with all the bad effects that can have on the economics of the rich and the poor alike.

7.5 It are issues like these ones which threaten the Euro-American relationship more than anything else. The political leaders seem to understand it: summit conferences like the ones in Rambouilles, Puerto Rico, London and this year in Bonn may serve as a proof. The problem is that so far these summits have not really resulted in common attitudes, let alone common policies. And that may have something to do with the fact that the issues concerned can be translated into bread and butter for Japanese, Europeans or Americans.

7.6 To my mind this lack of decision making at the level of the political leaders of the

free world has a lot to do with the lack of political organisation in Europe. We are unable to speak with one voice, we follow different economic and monetary policies.

If we do not organise Europe better than we did so far I am afraid that we will not be able to face tomorrow's difficulties and find answers to them which are adequate to the safeguarding of the level of the Atlantic cooperation that will be required in the future to keep the world economy going. That brings me to a perhaps somewhat hasty conclusion: I feel that because of the longterm consequences of neglect, of shortsighted national interests etc. our first political priority should be the construction of a more unified Europe than the slowly desintegrating EEC which sometimes is held for a unified Europe.

Only such a more unified Europe — and I don't mean a united, federal or supernational Europe — can meet together with the US the challenges that face us.

But that Europe if it ever comes — I don't want to be a pessimist — is under the foreseeable circumstances farther away than the big energy crisis which may announce itself within 10 to 15 years from now.

That implies that the unification of Europe is not the only policy we can follow. Parallel to that unification, no, ahead of it, we should strengthen the consultation mechanism with the United States, with Japan.

The danger is that because of the pressure of time and problems and because of the inadequacy of the existing consultations mechanism the consultation will increasingly be one between the United States and two or probably three major European partners. I think it is not sufficiently realised that that in itself is as major a threat to US-European relations than the economic and monetary problems themselves.

Een uit de hand gelopen recensie: **DE C.E.G.E.S. EN GESCHIEDENIS OP SCHOOL.**

Kleio - 3 - 1978: P. van der Meulen bespreekt de 2e druk van *Geschiedenis op School*. De beschouwing wordt niet afgedrukt onder de rubriek boekbesprekingen maar bij de artikelen die het nummer telt, en dus ook vermeld op de omslag. In feite is het artikel ook geen recensie, maar na een aanloop met wat meningen over het boek een geladen aanval op een aantal bijdragen van L.G. Dalhuisen. Dalhuisen is mede-redacteur van het boek en schrijver van een viertal bijdragen. Van der Meulen is o.a. oud-voorzitter van de C.E.G.E.S.

Zijn aanval op Dalhuisen richt zich voornamelijk op diens hoofdstuk over toetsproblematiek. Het hoofdstuk over doelstellingen wordt en passant met enkele snijdende opmerkingen afgedaan en de beide andere bijdragen van Dalhuisen worden niet genoemd. Zo komt *Geschiedenis op School* in het licht te staan van Dalhuisens laatste bijdrage die niet zijn sterkste bijdrage is, en Dalhuisen wordt door van der Meulen te kijk gezet als een dilettant die meer vertrouwd is 'met de showbusiness dan met de didactiek', een overschrijver die zonder noten in zijn tekst werkt, een eenzijdige voorlichter die verzuimd heeft *'te laten zien waarom het zo moeilijk is om voor de geschiedenis specifieke vaardigheden te toetsen en hoe dat weer samenhangt met de aard van het vak'*.¹⁾

Ik vind bovenstaande beschuldigingen onjuist en onrechtvaardig. Bovendien vrees ik dat ten gevolge van van der Meulens beschouwing velen weinig animo zullen hebben om *Geschiedenis op School* aan te schaffen, of onbevooroordeeld kennis te nemen van de vele publikaties ten dienste van het Nederlandse geschiedenisonderwijs waarvoor Dalhuisen (mede) verantwoordelijk is. En dat zou buitengewoon jammer zijn omdat de geschiedenisleraar veel profijt kan hebben van deze uitgaven.

Het lijkt mij dus noodzakelijk om het door van der Meulen getekende beeld dat naar mijn smaak een karikatuur is zoveel mogelijk tot normale proporties terug te brengen. Ik zal de showbusiness- en klakkeloze-overname-beschuldigingen niet grondig weerleggen: men neme Dalhuisens werk ter hand en oordele zelf. Wel wil ik hier ingaan op het door mij hierboven al onderstreepte betoog omdat dit de kern van de kwestie is.

Van der Meulen kiest Dalhuisens bijdrage over toetsproblematiek als steekproef om te controleren of *Geschiedenis op School* verantwoorde informatie geeft. Hij doet dit niet omdat dit hoofdstuk representatief is voor het niveau van het boek, maar omdat Dalhuisen de 'kwantitatief meest vruchtbare schrijver' is en omdat van der Meulen als oud-voorzitter van de C.E.G.E.S. voldoende op de hoogte meent te zijn om na te gaan 'of Dalhuisen thuis is in de materie waarover hij schrijft'. Om op de hoogte te zijn van toetsproblematiek moet men ook op de hoogte zijn van de soorten doelstellingen die getoetst moeten worden. Toetsen is immers *altijd* het nagaan of doelstellingen door leerlingen bereikt worden. Het ligt dus voor de hand te veronderstellen dat naast de toetstechnische vragen ook het punt van de doelstellingen van het geschiedenisonderwijs — tenminste die welke op het eind-examen getoetst moeten worden — een fundamenteel punt is bij de werkzaamheden van de C.E.G.E.S. Van der Meulen heeft in 1972 toen hij nog didaktiekdocent was aan de Utrechtse Universiteit in het oktobernummer van *Kleio* een uitvoerige beschouwing gewijd aan Rohlfes 'Umriss einer Didaktik der Geschichte'.²⁾ Hij schonk daarin grote aandacht aan de doelstellingenproblematiek. Het is dus aannemelijk dat van der Meulen als didaktiekdocent-in-ruste en oud-voorzitter C.E.G.E.S. gekwalificeerd is om bij wijze van steekproef het hoofdstuk over doelstellingen, ook van Dalhuisens hand, door te lichten. Waarom doet de schrijver dat belangrijke hoofdstuk af met enkele hoogstpersoonlijke meningen aan het eind van zijn stuk en kiest hij voor toetsproblematiek?

Omdat Dalhuisen enkele malen de C.E.G.E.S. noemt in dat hoofdstuk! Van der Meulen meent 'een aanval in vier opeenvolgende golven' te zien in een verschil van opvatting tussen Dalhuisen en de C.E.G.E.S. over de mogelijkheid vaardigheden te toetsen die relevant zijn voor het (school)vak geschiedenis en die ontleend zijn aan Bloom³) waarop ook Rohlfes en Dalhuisen teruggrijpen. Tegen deze 'aanval' verdedigt van der Meulen zich door een toetstechnische analyse van Dalhuisens voorbeelden en door een tegenaanval die aan moet tonen dat Dalhuisens bewijzen dat het toetsen van vaardigheden wel mogelijk is 'bij de afdeling geseponeerde stukken' opgeborgen moeten worden.

Ik ben het met van der Meulen eens dat sommige van de door Dalhuisen gegeven voorbeelden toetstechnisch niet deugen en ook dat het aangenamer geweest zou zijn als minder voorbeelden aan het Amerikaanse onderwijs ontleend waren. Maar de manier waarop van der Meulen tracht aan te tonen dat Dalhuisens voorbeelden van het toetsen van vaardigheden niet deugen is onjuist en gebaseerd op een verkeerd uitgangspunt. Van der Meulen wil met alle geweld eend voorgeschoteld krijgen en hoewel hem duidelijk gezegd is dat hij kip krijgt beklagt hij zich erover dat hij geen eend proeft en geeft de kok de schuld. Bij de beoordeling van de door Dalhuisen gegeven voorbeelden — die altijd voorafgegaan worden door de vermelding van de doelstelling die getoetst moet worden en waarover in het hoofdstuk over doelstellingen het nodige te lezen valt — betreft van der Meulen die doelstelling niet bij zijn beoordeling.

Hij beoordeelt de toetsvraag uitsluitend op grond van zijn (persoonlijk of C.E.G.E.S.) criterium dat alleen het toetsen van voor de geschiedenis *specifieke* vaardigheden aan de orde behoort te zijn. De enige vaardigheid die hij als zodanig noemt is: het kunnen denken in de categorie van de tijd.⁴)

Dalhuisen heeft deze globale omschrijving van een vaardigheid niet opgenomen in zijn reeks doelstellingen die veeleer tezamen kunnen leiden tot het leren denken in de categorie van de tijd. Geen wonder dat van der Meulen tot de conclusie moet komen dat geen van Dalhuisens toetsvragen zijn globale doelstelling toetst. Maar zijn conclusie dat geen van Dalhuisens toetsvragen hogere vaardigheden toetst is er absoluut naast.

Van der Meulen gaat dus uit van een eigen, niet geconcretiseerde (C.E.G.E.S.?) doelstelling en verwerpt daarom alles wat Dalhuisen te bieden heeft.

Het zou beter en ook interessanter voor ons — slechts over de bij C.E.G.E.S. heersende opvattingen geïnformeerde lezers — geweest zijn als van der Meulen in een beschouwing uiteengezet had waarom hij meent dat in het geschiedenisonderwijs uitsluitend geschiedspecifieke vaardigheden getoetst mogen worden, en wat hij daaronder dan verstaat. Dan zou er tenminste een reactie op het Onderbouwrapport⁵), het werk van Gieles bij het K.P.C., het werk van Dalhuisen e.a. komen die de doelstellingendiscussie binnen de V.G.N. weer op een zeker peil zou kunnen brengen. Tenminste, als daarbij de zaak- en kernstructuren, de denk- en werkwijzen van de geschiedwetenschap betrokken worden.⁶)

Als van der Meulen bij zijn mening blijft dat 'een *bondige, globale en tegelijkertijd volledige* bepaling van zijn kenmerken niet gegeven kan worden' maar dat ondanks het bezwaar van een groot aantal aspecten die samen de denk- en werkwijzen van het vak geschiedenis vormen 'men het met Rohlfes eens zijn (kan) dat het zo gebeuren moet'⁷) dan kan die discussie verhelderend zijn. Als echter van der Meulens mening sedert 1972 veranderd is dan zou dat betekenen dat het C.E.G.E.S. standpunt wel zeer afwijkend is van de ontwikkelingen binnen de Nederlandse geschiedenisdidactiek- en daarmee bedoel ik niet alleen het werk van mijn collegae-didactici maar ook de ontwikkelingen binnen de muren van de leslokalen.

En dat zou uiterst verontrustend zijn, te meer omdat de tijd die ons gegeven zal worden om het eindrapport van C.E.G.E.S. (waarin dan toch zeker eindelijk ook de verantwoording van de keuzes die die commissie heeft gemaakt expliciet zal staan) te lezen en te beoordelen veel korter schijnt te zijn ⁸⁾ dan in redelijkheid verondersteld kon worden.

M. Hegyi-Langenbach.

Noten.

- 1) Onderstreping van mij. Dit is de opvatting van C.E.G.E.S. — van der Meulen over wat er, naast kennis en begrip, getoetst moet worden als dat kan. Hierdoor waarschijnlijk heeft v.d.M. weinig interesse voor de Amerikaanse publikaties over objectieve studietoetsen voor het vak geschiedenis die in de tijd van het verschijnen van de lesbrief toetsproblematiek de eerste verrichtingen op dat gebied waren. Heeft de C.E.G.E.S. destijds de relatie met het C.I.T.O. verbroken om dergelijke redenen?
- 2) Göttingen, 1971; 2e druk 1972. Het artikel dat ik hier aanhaal en dat samen met v.d.M.'s collega Fontaine geschreven werd is nog steeds de moeite waard omdat de daarin gestelde problemen actueel gebleven zijn, vooral op het gebied van de stofkeuze. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de kritiek op C.E.G.E.S. die overwegend berust op keuze van de thema's en de inhouden van die thema's. C.E.G.E.S. heeft, bij mijn weten, nog geen criteria gepubliceerd voor de keuze van stof, en zal dat probleem nog niet opgelost hebben.
- 3) B.S. Bloom e.a., *Taxonomie van een aantal in het onderwijs en de vorming gestelde doelen*, Rotterdam 1971 (Nederlandse vertaling van twee in 1956 en 1964 uitgegeven Engelse boeken). Bloom stelde een hiërarchie van leerdoelen op die uit examenvragen van alle mogelijke vakken bleken. De doelen zijn daardoor in algemene termen geformuleerd, d.w.z. dat ze zowel voor wis- kunde als voor geschiedenis kunnen gelden, maar dat niet gezegd is dat alle doelen voor alle vak- ken even zwaar tellen. Rohlfs heeft na een analyse van de geschiedwetenschap een aantal doelen van Bloom opnieuw geformuleerd. Gieles heeft eigenlijk hetzelfde gedaan, maar met het oog meer gericht op het onderwijs, d.w.z. de stappen die de leerling moet doen om tot een bepaald resultaat te kunnen komen. Dalhuisen heeft de werkwijze van de onderzoeker centraal gesteld als aan de geschiedwetenschap ontleende doelstelling en ook de stappen die de leerling moet doen er bij betrokken.
- 4) Van der M. is tot deze doelstelling gekomen op grond van het samenvoegen van de onderdelen van Rohlfs' analyse. Zie het artikel in *Kleio*, oktober 1972. Toen reeds stond hij aarzeland tegenover het gegeven dat R's geschiedspecifieke leerdoelen in de buurt komen van meer algemene of voor andere vakken (ook) geëigende doelen. Die aarzeling schijnt nu in een afwijking te zijn overgegaan. Waarom toch? Het lijkt mij dat er zowel uit geschiedtheoretische als didaktische gronden argumenten zijn aan te voeren om dat juist toe te juichen.
- 5) *Kleio*, november 1976. De doelstellingen die in het Onderbouwrapport aan de orde gesteld wor- den zijn niet die van de onderbouw, maar die van het hele geschiedenisonderwijs.
- 6) *Kleio*, oktober 1972, p. 489.
- 7) idem, p. 489/490.
- 8) *Kleio* 1978, no 8, p. 553. Op het moment dat ik dit schrijf juist in de brievenbus gerold. De commissie hoopt nog dit kalenderjaar haar eindrapport aan de staatssecretaris aan te bieden. Hoe moet dat in 's hemelsnaam in de V.G.N. nog besproken kunnen worden? Zie *Kleio* 1978, no 6, p. 464 behandelingsprocedure eindrapport. . . .

In hun didactische evaluatie van de experimentele eindexamens (KLEIO 1978/9) schrijven J. Brouwer en H. van der Veen mijns inziens terecht dat de discussie over deze examens niet kan wachten tot het advies van de CEGES is verschenen. Ik acht het een juist beleid dat in KLEIO opnieuw tussentijds aandacht aan het werk van de CEGES is geschonken en dat daarbij ook aan de Werkgroep Eindexamen Geschiedenis, de WEG, ruim de gelegenheid is geboden kritisch commentaar te leveren. Als geschiedenisleraar van een VWO-HAVO-school die aan de experimentele eindexamens deelneemt, voel ik me extra bij de discussie betrokken en kan ik het niet nalaten naar aanleiding van de hierboven genoemde publicaties op de evaluatie van en de kritiek op het werk van de CEGES te reageren.

Ik waardeer de zakelijke evaluatie van Brouwer en Van der Veen en ik herken in hun kanttekeningen een aantal van mijn eigen bedenkingen. Toch kan ik het gevoel niet van me afzetten dat de zaken net allemaal even anders liggen.

Om met het minst belangrijke te beginnen, op twee onderdelen van hun kritiek speelt mijns inziens een zekere onbekendheid met de schoolpraktijk de beide didactici parten. Zo zijn de door Brouwer en Van der Veen gewraakte termen "eerste en tweede tijdvak" voor de examens in mei en augustus natuurlijk niet afkomstig van de CEGES, maar van het Ministerie van Onderwijs. De CEGES sluit zich alleen aan bij het bestaande spraakgebruik. De vraag: "Was het niet juister geweest te spreken van examens en herexamens" wordt daarom aan het verkeerde adres gericht. De term "herexamen" zou trouwens niet beter zijn, omdat aan het examen tweede tijdvak ook leerlingen deelnemen die door ziekte of om andere geldige redenen het eerste examen hebben gemist. Ook de bezwaren tegen het op voorhand toekennen van 10 of meer van de te scoren 100 punten vind ik als man-voor-de-klas moeilijk te volgen. Het is toch een gangbare schoolpraktijk dat je de leerling die zijn blaadje blanco inlevert voor deze "prestatie" met het cijfer 1 beloont. Dat is precies wat in de bekritiseerde becijferingsmethode wordt bereikt door 10 van de 100 te behalen punten cadeau te doen. Een ook bij de andere examenvakken gebruikelijke handelwijze. Eerst bij meer dan 10 punten op voorhand is er sprake van een echt presentje. Iedereen zal beamen dat zulke cadeautjes beter niet gegeven kunnen worden. Dat een examencommissie, in nauw overleg met een aantal docenten van scholen die vrijwillig aan een experiment deelnemen en er uiteraard zorgvuldig voor waken dat hun leerlingen daar op geen enkele wijze door benadeeld worden, tot het toekennen van extra bonuspunten overgaat, acht ik echter volkomen begrijpelijk.

Veel belangrijker is echter dat veel van de kritiek op het schriftelijk eindexamen in feite kritiek op het geschiedenisonderwijs is. Het is de niet geringe verdienste van de experimentele eindexamens dat zij een aantal fundamentele problemen in het geschiedenisonderwijs op een dwingende wijze aan de orde stellen. Laat mij dat met een voorbeeld mogen illustreren. Brouwer en Van der Veen zijn van mening dat de problematiek van de niveauverschillen tussen de diverse schooltypen in de experimentele eindexamens geschiedenis nauwelijks dichterbij een oplossing is gebracht. Ik onderschrijf die conclusie vanuit de ervaring met de leerlingen van mijn school geheel. Die leerlingen vinden het verschil tussen de VWO- en de HAVO-opgaven onvoldoende. Vooral in de opgaven van 1978 (eerste tijdvak) was naar hun oordeel te weinig onderscheid. Een aantal leerlingen was zelfs van oordeel dat de HAVO-opgaven moeilijker waren dan die van het VWO. Maar het probleem is mijns inziens niet, dat de CEGES er niet in is geslaagd opgaven te maken die bij de ver-

schillende niveaus van onderwijs passen, het probleem is dat we niet weten wat die niveaus precies zijn. Voor VWO en HAVO is dat zelfs zo onduidelijk, dat er leerboeken worden aangeboden die pretenderen voor beide schooltypen geschikt te zijn. Zelf gebruik ik voor VWO deel 4 van "Speurtocht" van de hand van Offringa en voor HAVO de beide deeltjes van Van Galen Last, maar het is mij bekend dat ook het omgekeerde voorkomt! Wie zich realiseert dat een leerling na het behalen van het HAVO-diploma gewoonlijk nog twee jaar onderwijs moet volgen om het VWO-diploma te verwerven, zal het met me eens zijn dat de kwestie van het niveauverschil nodig aangepakt dient te worden. Het lijkt me echter onjuist de oplossing van de CEGES te verwachten.

Ik waardeer het dat Brouwer en Van der Veen meer naast dan tegenover de CEGES staan en ik denk dat dat te maken heeft met het besef dat hun didactische evaluatie wordt gegeven vanuit een geschiedenisdidactiek die nog in de kinderschoenen staat. De vraag naar de niveauverschillen in het geschiedenisonderwijs op verschillende schooltypen is bijvoorbeeld bij mijn weten nog nooit behoorlijk onderzocht. Begrijp me goed, dat is geen verwijt. Maar het is gewoon een feit, dat de geschiedenisdidactiek nog vrijwel alles te onderzoeken heeft. Een behoorlijke doordachte theorie ontbreekt. *Geschiedenis op school*, waarvan de eerste druk in 1976 verscheen, is een op de praktijk gericht handboek dat vanuit zo'n theorie geschreven is. De in de tweede druk toegevoegde paragraaf *Geschiedenisonderwijs tussen geschiedwetenschap en maatschappij* van de hand van W.J. van der Dussen bevat terecht de conclusie dat de vakdidactiek in dit opzicht nog een "niet geringe taak" heeft. In de laatste vijftien jaar is nog een proces op gang gekomen, waarin een begin is gemaakt met de studie van de geschiedenisdidactiek. Het denken over de doelstellingen van het geschiedenisonderwijs is gestart, er is meer dan vroeger de nadruk gelegd op de noodzaak vaardigheden te ontwikkelen en er is aandacht gevraagd voor de methode van onderzoek. De experimentele eindexamens van de CEGES maken op mij de indruk op een voorzichtige wijze in dat proces te participeren.

Anders dan Brouwer en Van der Veen zetten Hartog, Heringa en Van Horsen in hun evaluatie het mes er ongenadig in. Op het eerste gezicht lijkt het winst dat zij beginnen met een duidelijke opsomming van criteria waarmee het werk van de CEGES moet worden gemeten. Een iets nadere beschouwing van die criteria leert evenwel dat ook zij te maken hebben met de vele problemen die nog door de studie van de geschiedenisdidactiek moeten worden opgelost. Je kunt bijvoorbeeld wel gemakkelijk van specifieke, d.w.z. historische vakkennis als criterium spreken, maar je gaat dan natuurlijk wel voorbij aan het feit dat de vraag wat in het onderwijs nu eigenlijk specifieke historische vakkennis is, sinds het Doelstellingenrapport van 1967 boven in de mast hangt. Ook de tegenstelling feitenkennis-inzicht die wordt gebruikt, is, het wordt trouwens openlijk toegegeven, een ouderwetse tweedeling. Wie zich zo gemakkelijk van de vakdidactische problematiek afmaakt, loopt het gevaar niet het mes maar de botte bijl te hanteren.

Wat me zonder meer in de beschouwing van de WEG stoort, is de zelfverzekerdheid waarmee van de eigen geschiedenisopvatting wordt uitgegaan. Een zelfverzekerdheid, waardoor het laatste experiment op een gegeven moment wordt afgedaan met de woorden: "Ach, op de keeper beschouwd heeft dit examen niets te maken met wat het vak geschiedenis eigenlijk is." Het is toch onloochenbaar dat juist het feit dat er niet één geschiedenis is, maar dat er vele geschiedenissen zijn, om Braudel te citeren, het beantwoorden van de vraag, wat nu wel en wat niet in het geschiedenisonderwijs thuishoort, niet zo eenvoudig maakt als de WEG schijnt te denken.

Vanuit mijn leraarservaring heb ik er ook moeite mee dat Hartog, Heringa en Van Horsen precies menen te kunnen zeggen wat "aangevertjes" of zelfs "weggevertjes" zijn.

Ik heb geen ervaring met MAVO-leerlingen, maar mijn VWO- en HAVO-leerlingen weten me steeds weer duidelijk te maken dat wat ik doodgemakkelijk vind voor leerlingen moeilijk kan zijn. Nog maar enkele dagen geleden vroeg een leerling uit HAVO 2 me even voor de les in alle ernst: "Columbus ontdekt in 1492 Amerika, meneer, was dat nu vóór of na Christus?"

Hoe de WEG het correctiemodel van het laatste examen (eerste tijdvak) benauwend kan noemen, is me een raadsel. Ik heb daar noch bij mijn eigen correctie, noch in het overleg met collega's iets van gemerkt. Wel kan ik zeggen dat de resultaten bij de eindexamens geschiedenis correleerden met de schoolonderzoekcijfers.

Tenslotte, waarschijnlijk als gevolg van de egestelling waarin de WEG zich lijkt te hebben opgesloten, is de toon van het commentaar naar mijn mening beneden de maat. Zinnetjes als "Nee maar, dat is nog eens een conclusie" en uitdrukkingen als "de experimenteerheren" scheppen een sfeer van verkettering waarin het niet goed meer mogelijk is om naar elkaars argumenten te luisteren.

MEDEDELING VAN DE REDACTIE:

In afwachting van het eindrapport van de CEGES is de discussie over de eindexamenmaterie gesloten. Wij menen dat de verschillende standpunten in de laatste KLEIO-nummers voldoende aan de orde zijn geweest.

In de loop van januari 1979 zal ieder lid van de V.G.N. de evaluatie van de C.E.G.E.S. worden toegezonden.

Het laatste Kleio nummer in deze jaargang zal pas in januari 1979 verschijnen. Het is geheel gewijd aan de jaarverslagen 1978 en andere zaken die besproken moeten worden op de jaarvergadering in 1979. Deze zal eerder dan andere jaren worden gehouden in verband met het eindrapport van de C.E.G.E.S.

Rectificatie: Ten onrechte staat er in de bespreking van Sprekend Verleden op p. 949 13e regel *ongenoegen*. Dit moet zijn *genoegen*. De naam van de auteur is ook verminkt. Deze luidt: Anton J.L. van Hooff.

DIDAKTIEKCONFERENTIE 1978/79.

De traditionele conferentie van de didaktiekcommissie van de V.G.N. vindt dit jaar pas plaats in januari. Door allerlei omstandigheden was de periode oktober/november niet haalbaar. De conferentie vindt nu plaats op 26/27 januari 1979 in het "Troelstra-oord" te Beekbergen.

In tegenstelling tot vorige jaren is er maar één conferentie.

Dit komt door het onderwerp nl. HET GEBRUIK VAN VIDEO IN DE LES, waarvoor veel apparatuur gebruikt moet worden. Op deze ene conferentie kunnen we wel een groot aantal deelnemers plaatsen.

Opzet van de conferentie.

De conferentie begint op vrijdagmiddag ± 15.30 uur en eindigt op de zaterdag na de lunch. De conferentie is in een aantal blokken verdeeld:

blok 1: vrijdagmiddag	16.15 - 17.30	(groepen)
blok 2: vrijdagavond	19.30 - 20.45	(groepen)
blok 3: vrijdagavond	21.00 - 22.15	(plenair-film)
blok 4: zaterdagmorgen	9.00 - 10.15	(groepen)
blok 5: zaterdagmorgen	10.45 - 12.00	(plenair-lezing)

In de blokken 1, 2 en 4 wordt telkens hetzelfde programma (zie onder) aangeboden. De deelnemers kiezen zelf, per blok, uit een groot aantal mogelijkheden en kunnen dus maximaal drie van de geboden mogelijkheden benutten, nl. één per blok. Slechts bij programma-onderdeel B5 is er sprake van een doorlopen van dat programma over twee blokken. De deelnemers die dit langere onderdeel kiezen moeten er rekening mee houden dat zij dan maar twee mogelijkheden kunnen volgen.

In de blokken 1, 2 en 4 kan iedereen steeds kiezen uit het hele programma voor die onderdelen. In de blokken 3 en 5 vindt de activiteit plenair plaats.

Programma voor de blokken 1, 2 en 4. (Elk onderdeel heeft een code)

A. Videoprogramma waarbij uitgewerkte lesontwerpen ter discussie worden aangeboden:

- A1: een propaganda/voorlichtingsfilm, "Korea".
- A2: een documentaire, "Hard roepen in het donker" (Rhodesië).
- A3: een speelfilm (verkort), "De Rode Pimpernel".
- A4: een compilatiefilm, "De Koude Oorlog".

B. Videoprogramma's waarbij alleen een protocol en evt. een geschiedwetenschappelijke analyse wordt aangeboden; de deelnemers zullen zelf ideeën voor lesontwerpen gaan formuleren.

- B1: een propaganda/voorlichtingsfilm, "KVP 1956".
- B2: een documentaire, "History through the news" hiervan nr. 1 Neville Chamberlain.

B3: een speelfilm, "Luther".

B4: een compilatiefilm, "De Koude Oorlog" of "Mussolini".

B5: een compilatiefilm, "De V.S. in de 20-er en 30-er jaren", gevolgd door een discussie over (on)bruikbaarheid in de les. In het volgende blok kunnen ideeën naar aanleiding hiervan uitgewerkt worden. (programma over twee blokken!)

- C. Een aantal videoprogramma's uit het buitenland die voor ons land interessant zijn, maar nog niet verkrijgbaar. Deze voor het onderwijs bestemde of in elk geval geschikte films worden in een doorlopende voorstelling vertoond, zonder nadere toelichting of nabespreking. De kijkers vullen na afloop een enquêteformulier in. Na de conferentie zal gepoogd worden de meest gewaardeerde films voor het Nederlandse geschiedenisonderwijs te bemachtigen.

Programma voor de blokken 3 en 5.

Het blok 3 op de vrijdagavond heeft een meer ontspannend karakter. Hiertoe wordt een passende film vertoond.

Het afsluitende blok 5 is een lezing over het vervaardigen van een documentaire over een historisch onderwerp. Centrale vraag: welke moeilijkheden ondervindt een maker bij het vormgeven van een geschiedverhaal.

Schematische weergave van opzet en programma:

blok 1	blok 2	blok 3	blok 4	blok 5
A1 B1	A1 B1	F	A1 B1	L
A2 B2	A2 B2	I	A2 B2	E
A3 B3	A3 B3	L	A3 B3	Z
A4 B4	A4 B4	M	A4 B4	I
C	C		C	N
B5	B5			G
	B5		B5	

Opgave voor de conferentie.

Ten einde een zo goed mogelijk overzicht te krijgen van het aantal deelnemers én hun voorkeur verzoeken wij U nu reeds om aanmelding. Dit kan door f 35,— over te maken op giro 1561752 t.n.v. de penningmeester didaktiekcommissie van de V.G.N. te Den Haag. Reiskosten tweede klas worden vergoed.

Wilt U zo vriendelijk zijn op de stortingskaart uw voorkeur voor de programma-onderdelen te vermelden. U kunt dit doen door de codeletters met een cijfer te vermelden. Drie mogelijkheden (of twee als U B5 kiest) alsmede een reserve-mogelijkheid stellen wij op prijs van U te ontvangen. (Codeletters en cijfers vindt U in het programma bij de onderdelen vermeld voor de blokken 1, 2 en 4.)

Na ontvangst van de storting zult U na verloop van tijd van ons nadere informatie over de conferentie toegestuurd krijgen.

MEDEDELINGEN

BIJEENKOMST NEDERLANDS GENOOTSCHAP VAN AMERIKAANSE STUDIEN

Het Nederlands Genootschap voor Amerikaanse Studiën (NASA) belegt op 15 december 1978, tijdens zijn jaarbijeenkomst, een groepsgebesprek over de wijze waarop onderwerpen, Amerika betreffende, verweven zijn in het middelbaar onderwijs en in de opleiding van leraren. Over deze didactische aspecten van de Amerikanistiek vond vorig jaar in Bielefeld een Europese conferentie plaats. Haar organisator, professor Peter Funke, zal op 15 dec. a.s. in een korte inleiding verslag uitbrengen; een Belgische deelnemer aan die conferentie, Dr. Vik Doyen uit Leuven, zal kort verslag doen van de Belgische situatie. Uit Nederland zullen de heren J.L. Ariëns (hoofddocent geschiedenis, De Witte Lelie, Amsterdam), W.J. Merckies (hoofddocent Engelse taal en letterkunde, SOL, Utrecht) en J. Valkhof (leraar Engels) in korte inleidingen hun gezichtspunten weergeven. Geïnteresseerden nodigen wij bij deze graag uit aan deze gedachtenwisseling deel te nemen.

De bijeenkomst vindt plaats in de Agnietenkapel, O.Z. Voorburgwal 231, Amsterdam. Tijd van aanvang: 13.00 uur. Datum: 15 december.

Voor inlichtingen, ook in algemener zin over de activiteiten en het lidmaatschap van het Genootschap wende men zich tot: Dr. R. Kroes, Amerika Instituut

Jodenbreestraat 9

Amsterdam (020-5254380)

MEDEDELINGEN ACLO I

In *Kleio* (19e jaargang nummer 9) heeft u in een korte mededeling kunnen lezen, dat ondergetekende zijn werkzaamheden als secretaris van de Advies Commissie Leerplanontwikkeling - Geschiedenis en Staatsinrichting is begonnen.

Op zich genomen maakt dat de lezers nauwelijks wijzer; vandaar dit uitgebreider vervolg.

- De ACLO is de opvolgster van de voormalige CML. Helemaal correct is dit niet, maar laat ik u niet vermoeien met verschillen in taakomschrijving en juridische positie.
De manier, waarop de CML om het leven is gebracht laat ik ook maar rusten. Nog tamelijk verse wonden openrijten heeft geen zin en belangstellenden moeten oude *Kleio*-nummers maar eens doorlopen.
- De ACLO hoort te bestaan uit een voorzitter (part-time), een secretaris (full-time) en ongeveer 15 á 20 leden, de vertegenwoordigers van het veld. Op dit moment zijn alleen de voorzitter, Dr. N.J. Maarsen en ondergetekende werkzaam binnen de ACLO. Door een meningsverschil tussen Ministerie en bonden over de toe te kennen faciliteiten zijn de leden nog niet benoemd. Dat dit een zeer zware handicap is bij het vervullen van onze taak behoeft geen nader betoog.
- Het secretariaat van de ACLO is gevestigd in Enschede, Langestraat 7a, telefoon 053 - 324731 en de secretaris is *rechtsponeel* ondergebracht bij de Stichting Leerplanontwikkeling maar *vakinhoudelijk* daarvan volkomen onafhankelijk. Dat laatste is zeer belangrijk, want een van de hoofdtaken van de ACLO is het geven van gevraagde en ongevraagde adviezen aan Minister, de SLO en derden inzake leerplanontwikkeling. Binnen de SLO hebben de volgende projecten onze speciale belangstelling:
 - a. Mens- en Maatschappijwetenschappen voor het basisonderwijs (Wereldoriëntatie).
 - b. Oudheidkunde voor 12-13 jarigen in het voortgezet onderwijs.
 - c. Leerplanontwikkeling Basisschool.
 - d. Leerplanontwikkeling Middenschool.
 - e. Centrale Registratie Leermiddelen, waarbij onder andere leerboeken geanalyseerd zullen worden.

Daarnaast heb ik nog wat tijd over om wat nevenactiviteiten te ontwikkelen waar "het veld" in de nabije toekomst de vruchten van kan plukken.

Zelf heb ik ruim 12 jaar voor de klas gestaan en in die periode zat ik met de volgende problemen:

1. Het knokken voor een eigen vaklokaal met de daarbij behorende inventaris. Zelfs rekening houdend met de in die tijd beperkter didactische scholing aan de Universiteit komt het ontnuchterend over in de school aan de slag te moeten met krijtje en bord als hulpmiddelen, enige gebruikte kaarten daargelaten.

De heren Bosch en Kemperink hebben al eens over het vaklokaal geschiedenis geschreven in vroegere jaargangen van *Kleio* (1973). Ik maak ook geen aanspraak op originaliteit, maar wil gewoon met frisse

moed proberen het Ministerie te overtuigen van de redelijkheid en de noodzaak van het vaklokaal geschiedenis, al is het maar in principe en in afwachting van beter financiële tijden!

2. Zeeën van tijd werden besteed aan het bij elkaar zoeken van geschikte teksten voor gebruik in de klas en/of proefwerken. Bronnenboeken zijn er wel, maar niet voldoende en dus werd er voor intern gebruik geplunderd in andere (leer)boeken.

Met de educatieve uitgeverwereld heb ik inmiddels contact gelegd met de vraag of het mogelijk is een register te maken van teksten en leerboeken, gegroepeerd naar onderwerp. Dat zou een mooie aanvulling zijn op het onvolprezen werk van Gieles/Dijkstra. Of een en ander nog juridische problemen kan opleveren, auteursrechten en dergelijke, kan ik op dit moment niet beoordelen.

3. In de klas liet ik wel eens stukken muziek en cabaret horen, die typerend waren voor een bepaalde periode. Ook dat kostte de nodige tijd: de juiste grammofoonplaten waren er niet, kende ik niet, kon ik nergens te pakken krijgen in de discotheek of waren in ieder geval te duur voor het bescheiden geschiedenis-budget. Als ik wat te pakken had werd het op en via eigen materiaal opgenomen.

In Hilversum en Bussum zijn inmiddels de eerste stappen gezet om iets van de grond te krijgen, waar docenten de beschikking over kunnen krijgen.

Indirect heeft dit toch met leerplanontwikkeling te maken: De docent krijgt wat meer tijd en houdt wat meer energie over, die hij kan gebruiken voor het ontwikkelen van leerplannen.

Naar ik hoop heb ik met dit verhaal duidelijk gemaakt, dat ik me zeer verwant voel met de man/vrouw voor de klas. Goede contacten met het veld zal ik met alle energie nastreven. Wanneer u opmerkingen en/of suggesties hebt, zie ik dit gaarne tegemoet.

Met vriendelijk groeten,

Drs. L.J.G. van Schie, secretaris ACLO-GS.

BOEKBESPREKINGEN

Overzicht enkele tijdschriften

In *Spiegel Historiae*, september 1978 (losse nrs. f 6,25 te bestellen via Bètapress, postbus 355, Tilburg) vallen twee artikelen over de 18e eeuw op. V.S.K. Andriessen schrijft over 'Johan Luzac, zijn Gazette de Leyde en Amerika'. In dit artikel staan gegevens over hugenootse familie Luzac en wordt de bijzondere plaats van de *Gazette de Leyde* in de toenmalige wereld van de pers beschreven. Het was een blad met een zeer goede internationale reputatie. Luzac stond geheel aan de zijde van de Amerikaanse opstandige kolonisten en had ook uitgebreid contact met hen in de personen van John Adams en George Washington. In Evenhuis' bijdrage 'Een obelisk voor een anti-amerikaans boek' komen de Verenigde Staten weer aan de orde n.a.v. Cornelius de Pauw's *Recherches philosophiques sur les Américains*. De Pauw nam Buffon's opinie dat de planten- en dierenwereld en ook de bewoners van Amerika waren gedegenerieerd zonder meer over. Alle soorten waren kleiner. Jefferson's *Notes on Virginia* was een vergeefse aanval op deze in de Verlichting wijd verspreide gedachte. De Pauw vond waarnemingen ter plaatse en reisverhalen maar onzin. Toch had deze kamergeleerde uit Xanten invloed. Napoleon's besluit om Louisiana te verkopen kwam mede door het lezen van De Pauw's werk tot stand en Napoleon vereerde hem met een Obelisk als grafmonument. Verder staan er in dit nummer artikelen van Sijpesteijn over Magie in Grieks-Romeins Egypte en van Van der Heyden over Cartografie der Zeventien Provinciën (over Jacob van Deventer en Christiaan Sgrooten).

In het oktober nummer valt de aandacht op J. Verseput's bijdrage over Adolf Stoecker, een Berlijns predikant die rond de eeuwwisseling zeer betrokken raakte bij de armoede en ellende in het sterk expanderende Berlijn. In zijn verzet tegen urbanisatie en industrialisatie zag hij de schuld vooral bij het joodse kapitaal liggen. Een fel-semitisme ging zijn activiteiten kleuren en bezorgde hem een grote, zij het dubieuze reputatie, die aan zijn positieve werk veel afbreuk heeft gedaan. Interessant is ook A.J. Verdoorn's 'Jacob van Lennep en de taal der grondwet'. Vondeling's strijd voor een klaar en voor iedereen verstaanbaar taalgebruik is niet nieuw, zoals uit deze bijdrage blijkt. De bijdrage leert ons ook dat het bereiken van resultaten op dit gebied een moeizame arbeid is.

In het november nummer vraagt W.W. Mijnhardt's bijdrage over de Teyler-Stichting in de eerste veertig jaren van haar bestaan de aandacht. Interessant is de strijdvrage binnen het bestuur of de stichting louter antiquarisch bezig moet zijn of dat zij ook wetenschappelijk onderzoek moet verrichten dat voor de samenleving van belang kan zijn, zoals Van Marum dat wilde. De geschiedenis van de medische wetenschap staat centraal in H.L. Houtzager's 'William Harvey, ontdekker van de bloedsomloop'. Harvey ontdekte dat het hart meer was dan 'de zetel van de geest en "ingeboren warmt"'. Verder beschrijft Houtzager hoe Harvey's ontdekking in Nederland ontvangen werd. Lezenswaard is ook M.M. Rietveldt's bijdrage over Mr. P.S. Gerbrandy, zijn leven en werken van 1914 tot 1939. Het is de schets van een linkse rebel binnen de ARP. Voortdurend in oppositie tegen Colijn en strijdend voor vrouwenkiesrecht en betere sociale wetgeving. Op eigen houtje nam hij zitting in het kabinet De Geer. Voor de ARP geldt het 'l'histoire se répète' kennelijk wel! Een boeiend stuk sociale geschiedenis komt aan de orde in Ph. van Praag, 'Het nieuw Malthusianisme in Vlaanderen en Holland! Terecht wijst Van Praag er op dat ook van socialistische zijde beperking van het kindertal op principiële gronden werd afgewezen. Een snel groeiend lomp-proletariaat zou de revolutie alleen maar kunnen verhaasten. Emilie Claeys's boekje *Een ernstig woord* (1894), verschenen onder het pseudoniem Lilian werd

niet alleen onmiddellijk door de overheid in beslag genomen, maar vond in eigen kring ook weinig respons. Zie verder over haar een bijdrage van Van Praag in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, nr. 11, 1978.

In *Varia Historica Brabantica*, VI-VII ('s Hertogenbosch 1978) en te bestellen à f 65,— bij Bureau Provinciaal Genootschap, postbus 1104 's Hertogenbosch staan bijdragen van het 5e colloquium gewijd aan 'De Brabantse stad'. Drie thema's komen er in dit dubbelnummer aan de orde. Het eerste is 'De universitaire vorming van Brabantse stedelijke functionarissen' met bijdragen van Cornelia M. Ridderikhoff, Hilda de Ridder-Symoens, H. Bots en L. van Buyten. Alle bijdragen leveren materiaal van belang over het studentenleven van de 15e tot de 18e eeuw en met name over het de laatste tijd sterk in de belangstelling staande onderwerp van het ambtelijk apparaat (vgl het dubbelnr. van het *TvG*, nr. 3-4, 1977). Mevr. De Ridder komt op grond van haar onderzoek tot de conclusie dat ruim 40 % van de ambtelijke functies in Leuven en Antwerpen in de 15e en 16e eeuw al door academici (vooral juristen) werden vervuld. Ook de sociale stratificatie komt uitvoerig aan de orde. Belangwekkend is haar conclusie (blz. 115): "Vergaemenend kan men zeggen dat de Brabantse steden in de 15e en 16e eeuw beschikten over een intellectueel stadsbestuur dat op nivo was om te onderhandelen met, en zich schrap te zetten tegen het centrale gezag". Het tweede gedeelte met bijdragen van Van Autenboer, Keersmaekers en Van der Sluys is gewijd aan het thema 'Stedelijke cultuur in haar organisatievormen'. Van Autenboer legt de nadruk op de feestelijkheden die men tot aan de doorwerking van de reformatie gezamenlijk ondernam en in hoeverre de stedelijke overheid daarbij regulerend en vooral ook financierend optrad. Het subsidiebeleid voor recreatie en cultuur is niet nieuw! Het is een zeer informatieve bijdrage met veel gegevens over rederijders, landjuwelen (schuttersmanifestaties met daarbij optochten, opvoeringen van kluchten, feestmalen enz.), feesten en ommegangen in de steden en wedstrijden tussen de Brabantse steden. Keersmaekers en Van der Sluys gaan dieper in op resp. de Antwerpse en Bosse rederijderskamers. Het derde gedeelte handelt over 'Drukkers en boekverkopers'. Kees van Oord schrijft over boekdrukkers in Den Bosch, Bergen op Zoom en Vreda (1450-1650), Nauwelaerts over schoolboeken in Antwerpen tot 1600, mevr. Cockx en mevr. Rouzet over boekverkopers en drukkers in Brussel (15e-17e eeuw) en Smeyers leverde een bijdrage over de Leuvense boekdrukkunst en de universiteit, 1475- begin 17e eeuw. Al met al een bidrage, deze *Varia*, die niet alleen regionale geschiedenis van een hoog gehalte biedt, maar op verschillende punten onze kennis van de geschiedenis van de Nederlanden zeer verrijkt.

Het *Tijdschrift voor Geschiedenis*, nr. 3, 1978 (losse nrs., f 17,—, op giro 1308949 t.n.v. Wolters-Noordhoff, Groningen) is gewijd aan het thema Oorlog: idee en werkelijkheid en vormt een nuttige aanvulling op het thema War and Society dat centraal stond in *Britain and the Netherlands* vl. 6, edited by A.C. Duke and C.A. Tamse, 's Gravenhage 1977. Centraal staat in beide uitgaven de verbreding van de kaders, waarin het verschijnsel oorlog dient te worden bestudeerd. Simpeler gezegd, oorlog is niet meer uitsluitend het terrein van de militaire geschiedschrijvers, maar de beoefenaren van de sociale wetenschappen hebben een geslaagde inval in dit gebied gepleegd. Oorlog wordt in dit nummer bestudeerd vanuit de vraagstelling: welke gevolgen had oorlog voor productiesysteem, bevolkingsverloop en sociale structuren? Een greep uit de bijdragen. Erik Thoen schrijft over 'Oorlogen en platteland. Sociale en Economische aspecten van militaire destructie in Vlaanderen tijdens de late middeleeuwen en de vroege moderne tijden. Cl. Gaier's artikel gaat over de mythe ontstaan na de honderdjarige oorlog over de onoverwinnelijke Engelsen en hun kruisbogen. Bevolkingsproblemen komen aan de orde in Gutmann's artikel 'Why they stayed: the problem of wartime population loss. Spits schrijft over 'Oorlog en revolutie in

het denken van Marx' en Wesseling over 'Koloniale oorlogen en gewapende vrede 1871-1914. Een terreinverkenning. De boekbesprekingen zijn aan het thema aangepast. C. de Groot bespreekt uitvoerig Alistair Horne, *A savage war of peace; Algeria 1954-1962*. London 1977. Nuttig voor hen die komend jaar aan het centraal schriftelijk eindexamen meedoen. Zeer leesbaar is Tj. A. Westendorp, " 'De oorlog geschreven.' Verkenning van de twintigste-eeuwse oorlogs-literatuur in Engeland en Amerika".

Groniek, nr. 59, 1978 (losse nrs. f 4,25 incl. porto, op giro 1496758 t.n.v. Groniek, Groningen) bevat een aantal vervolg artikelen en D. Bosscher vervolgt en besluit zijn bijdrage 'De politieke steun in Nederland aan de Republiek Zuid-Molukken. Yme Kuiper vervolgt zijn artikel 'Historiserende antropologie: een nieuw wetenschapsprogramma in de moderne antropologie'. Verdere bijdragen zijn John Jansen over 'Film als historische bron' en een zeer interessant interview met Louis Ferron over de 'nieuwe historische roman'. Over een nieuwe middeleeuwse tekst, een brief, gaat E. Smits 'bijdrage 'De reform-beweging en Lodewijk de Dikke. Een nieuwe getuige'.

v.H.

Rijk, L.M. de, *Middeleeuwse wijsbegeerte. Traditie en vernieuwing*. Assen, Van Gorcum, 1977. 290 ingen. f. 29,50

"De middeleeuwen zijn het tijdperk in de geschiedenis van 500-1500 waarvoor kenmerkend was het christelijk denken, beoefend in de scholastieke wijsbegeerte."

Drie gemeenplaatsen in één zin, en De Rijk gaat ze goed toegerust en met verve te lijf.

De eerste betreft het probleem van de periodisering in de geschiedenis, waarvan hier de wortels helder worden blootgelegd. Het schema Oudheid-Middeleeuwen-Nieuwe Tijd is voor het eerst expliciet geformuleerd door Christoph Keller aan het eind van de zeventiende eeuw en was door hem bedoeld voor het hele historische terrein. Veel eerder hadden de italiaanse Humanisten deze driedeling voorbereid door hun ideaal: terug naar taal, literatuur en kunst van de Oudheid. Tussen hen en de klassieken lag een geestelijk vacuum: de "duistere" middeleeuwen. De Rijk verwerpt elke afbakening in de zin van een op inhoudelijke gronden aangebrachte grenslijn. "Typisch middeleeuws" is een uit de omloop te nemen pasmunt, onbruikbaar dus zinloos, zegt hij letterlijk (p. 29). Hij wil de middeleeuwse periode niet anders zien dan als een eenheid van werkeconomie, als een kwestie van arbeidsverdeling.

Maar het *christelijk* denken van die tijd, dat zal toch niemand aanvechten? Deze schrijver poeneert wel heel lapidair: "Wat men ook onder de term 'kristelijke wijsbegeerte' verstaat, hij is ondeugdelijk als kenschetsing van het onderscheidende element in het middeleeuwse denken. "Men kan die term evengoed toepassen op het filosoferen in andere periodes en hij moet in de middeleeuwen wel zeer uiteenlopende denkrichtingen dekken, wat onmogelijk is.

Wat het begrip "scholastiek" betreft, dat heeft typologisch al evenmin betekenis voor het inhoudelijk-doctrinaire aspect van de filosofie (het zegt niets over wat er gedacht werd), als voor wat betreft de methode. De auteur ziet hem, en op goed verdedigbare gronden, als een techniek van *didactische* aard. "Scholasticus" als adjectief betekent: schools, dat wil zeggen: volgens didactische regels. Zo moeten er in dit boek heel wat vlotte distinctieven van "De Middeleeuwen" aan geloven. —Hier volgt een kort overzicht van de inhoud:

Na de boven gereleveerde hoofdstukken over de periodisering, christendom en scholastiek, komt aan de orde: 'Geloven en weten' dat handelt over de godsbewijzen van achtereenvolgens Anselmus van Canterbury, Alexander van Hales en Bonaventura, Thomas van Aquino en Willen van Ockham. Twee aparte hoofdstukken zijn gewijd aan de Aquiner, waarin mij vooral trof Thomas' verhouding tot het Neo-platonisme en de ambivalentie in zijn zijnsbegrip. De Rijk gaat daarna in op de middeleeuwse logica en semantiek, en de relatie van de semantiek met het wijsgerig standpunt van een schrijver.

Het laatste hoofdstuk gaat over de skepsis in de Oudheid en het middeleeuws kriticisme en de verschillen daarvan met bij voorbeeld Montaigne. Daarmee herneemt prof. De Rijk het thema van zijn Nijmeegse intree-rede.

Samengevat: het boek heeft niet alleen betekenis voor pre-kandidaten wijsbegeerte, voor wie het in eerste instantie is geconcipeerd. Het kan ook studenten (en docenten) geschiedenis van een aantal

dierbare schablonen afhelpen, het historisch handwerk bij uitnemendheid, en dat gebeurt in een klare trant, in een logisch ingedeeld boek, waarvan ook de hoofdstukken een bijna scholastieke geleding vertonen.

Register, aantekeningen en inhoudsopgave, het is allemaal "waarboven niets beters gedacht kan worden."

A.H.M.v.Schaik

B.R.C.A. Boersema, *De Linie, 1946-1963*, Een weekblad in handen van jezuïeten. Onderzoek naar de pers als middel tot apostolaat. Amsterdam, APA-Holland Universiteits pers, 1978. XVI, 501 pp., 21 ill. Ingen., 8vo. prijs: f. 62,40.

Dit boek is een belangrijke bijdrage tot het beeld van de eigentijdse vaderlandse geschiedenis, en wel naar twee kanten: het geeft een grondig overzicht van de ontwikkeling van een Nederlands weekblad, en daarmee tevens: een schets van het geestelijk klimaat na de oorlog in een bepaalde groepering van ons volk. Op het ene terrein, dat van de monografiën van persorganen, noch op het andere, dat van de mentaliteitsgeschiedenis, zijn wij rijk gezegend. Het is opvallend hoe juist in Nijmegen op deze terreinen wordt gepioneerd: nog geen half jaar geleden verscheen het proefschrift van Luykx over de Actie 'voor God' 1936-1941, dat in opzet en thematiek grote verwantschap vertoont met deze dissertatie over 'De Linie', 1946-1963. Bij de titel moet direct worden aangetekend dat die grens tot 1963 wat te veel verwachtingen zou kunnen wekken. De nadruk ligt op de periode 1946-1950, terwijl De Linie 'na Creyghton', 1951-1963, slechts 40 van de zowat 340 pagina's tekst beslaat en dus eigenlijk niet meer is dan een bescheiden toetje na wat als het hoofdgerecht is opgediend: de eerste vijf jaren na de tweede wereldoorlog. Heel dit werk draagt het stempel van noeste arbeid, gericht onderzoek, van een scherpzinnige analyse en een evenwichtig historisch oordeel.

Het levert tot de beeldvorming van het eerste na-oorlogse lustrum in Nederland een voortaan onmisbaar element, en het kan model staan voor het vele werk dat hier nog te doen valt.

Toch valt er, zonder aan het bovenstaande af te doen, wel kritiek te formuleren. Ik voor mij koester in hoofdzaak twee bezwaren; één van zuiver compositorische, en één van inhoudelijke aard.

Deel I van het werk handelt over het functioneren van De Linie 1946-1950. We lezen daarin over samenstelling van en fluctuaties in het abonnementen-bestand, van talrijke bezwaren in de Nederlandse SJ provincie, van niet malse kritiek van het episcopaat, van conflicten met de Nederlandse pers nog vóór we iets gehoord hebben over *wat* er nu zoal in De Linie te lezen stond. Want daarover gaat het pas in Deel II: Inhoudelijke ontwikkeling van De Linie 1946-1950. Mijns inziens had de volgorde van beide delen, met uitzondering van de drie eerste paragrafen over ontstaan, grondslagen, bestuur en redactie, omgekeerd moeten zijn. Allerlei waardering van en bezwaren tegen het jezuïeten-weekblad, die in het eerste deel ter sprake komen, zouden bij zulk een omzetting veel duidelijker zijn geweest. Nu blijven te veel zaken te lang in de lucht hangen. Zo wordt, om een voorbeeld te noemen, de strekking van de polemiek die begin 1950 met Rome is gevoerd, en die de bisschoppen, met name kardinaal De Jong, in het verkeerde keelgat schoot, uiteengezet in een voetnoot, wat duidelijk maakt dat de auteur niet om een inhoudelijke uiteenzetting heen kon in een deel dat uitsluitend handelt over de in- en externe betrekkingen van De Linie.

Een inhoudelijk vraagteken zet ik bij de behandeling van het anti-communisme van De Linie. Dat was fel en principieel vanaf het begin, feller ook dan dat van de landelijke katholieke dagbladen. Toch staat het geval mij hier wat te geïsoleerd. Anti-communisme was in die jaren toch waarachtig geen privé-hobby van Creyghton s.j., ook geen privilege van het katholieke volksdeel, maar een verschijnsel dat heel de Nederlandse samenleving in die periode beheerste. Men hoeft er maar een willekeurig periodiek uit protestant-christelijke, liberale of sociaal-democratische hoek voor op te slaan. Trouwens, de Nederlandse buitenlandse politiek en de opvattingen die daaraan ten grondslag lagen, waren West-Europees en Atlantisch van strekking. Onvoldoende komt deze context aan het licht, te veel heeft het de schijn alsof het smalle spoor van de communistenhaat alleen door de jezuïeten van De Linie werd bereden. Natuurlijk hebben die het wel heel bont gemaakt. Hoogtepunt — als men dat woord hier al gebruiken wil — vormen eind 1948 de stukken van K. Verhofstad s.j., die een "overreding tot oorlog" bedoelden te zijn, te weten een preventieve aanvalsoorlog tegen de Sovjet Unie. Niettemin blijft de vraag waaraan deze krasse uitingen kunnen worden gerelateerd. Is het niet een feit dat de Nederlandse publieke opinie in die dagen in haar geheel van een agressief anti-communisme doordrenkt is? Bovendien: na 1948 zijn die tendenzen in veel opzichten maar al te begrijpelijk. Daarom lijkt het mij dat Boersema b.v. de zaak Mindszenty — voornamelijk tussen de regels — wat al te makkelijk, en wat al te veel vanuit 1978, afdoet.

Wat opmerkingen over een stuk of wat niet onbelangrijke details zijn hieraan nog toe te voegen. Van alle buitenlandse auteurs, Newman, Maritain, Thijs, Suhard, Reves, geeft hij keurig de oorspronkelijke titel, om verder vrolijk te citeren uit een Nederlandse vertaling. Voor een proefschrift is dat geen methode. Onoplosbaar is het volgende vraagstuk. Het onderschrift bij de foto tegenover het titelblad noemt als datum waarop de eerste exemplaren van De Linie van de persen rollen: 29 maart 1946. En op p. 19 in de eerste alinea staat te lezen "Het eerste nummer van het weekblad De Linie kwam aldus op 28 maart 1946 om 6 minuten over vier van de persen". —Wat is nu de juiste geboortedag van het jezuïetenkind? Het *uur* zal, gezien de grote precisie, wel juist zijn.

Een begrijpelijker vergissing staat op p. 180, waar in de laatste pagina gesproken wordt over "de godsdienstpsycholoog Han Fortmann", terwijl blijkens de corresponderende noot op p. 430 diens broer, de theoloog Herman is bedoeld. De ouders F. hebben het dan ook wel lastig gemaakt: Han voerde de initialen H.M.M., en Herman heette H.J.H.M. Er is met meer namen iets mis gegaan. Prenen voert als voor-naam Harry en geen Henry (p. 192 en 195), Lutkie wordt niet gespeld als Lutki (twee maal op p. 434), Lubac moet zijn De Lubac (p. 224) en Newmann had de voornamen *John* Henry (p. 31). Ik vraag mij af of in 1947 het fenomeen "quizmaster" al aan de horizon en in de taalschat was verschenen. Op p. 27 gaat het over "sterfelijke belangen" waar, denk ik, "tijdelijk belangen" zijn bedoeld, en op p. 232 staat in de eerste alinea "Verenigde Staten", waar het over de Verenigde Naties gaat. Op p. 143 moet het woord "moeilijkheid" in de tweede alinea worden gelezen als "mogelijkheid", en op p. 144 "onafhankelijkheid" als "afhankelijkheid" (tweede al.)

In de literatuurlijst figureren wel het proefschrift van Smiers en de documentaire *Mooie Vrede* van Michel van der Plas, maar ontbreekt het veel belangrijker hoofdstuk 30 — De onvoltooide democratie — uit de laatste editie van "De Lage Landen", auteur: Richter Roegholt.

Detail-opmerkingen allemaal, en niet meer dan dat. Ze doen niets af aan de voortgang die met het verschijnen van dit boek werkelijk gemaakt is.

Tenslotte kan wellicht een aanvullende notitie nuttig zijn. Zij betreft de persoon van de stichter en eerste hoofdredacteur-directeur van De Linie, pater J.H.C. Creighton s.j., aan wie de auteur terecht veel aandacht besteedt.

Wat hij niet vermeldt is dat deze vurige jezuïet zich in zijn jeugd heeft gepresenteerd bij de benedictijnen in Oosterhout. Daar werd hij geweigerd om zijn mankheid, een handicap die hem na een val en allerlei operaties levenslang is bijgebleven. (Later, als godsdienstleraar, kreeg hij van de scholieren de onbarmhartige bijnaam "Gods hobbelpaard".) Toen hij al lang en breed jezuïet was kreeg hij het verlangen om in te treden bij de karthuizers, de enige orde die streng genoeg is om door een jezuïet zonder kerkrechtelijke complicaties te kunnen worden gekozen. Zijn geestelijke leidsman heeft hem daarvan terug kunnen houden met hem Gods wil aan te wijzen in de plaats die hij op dat ogenblik in de Sociëteit bezette. Ook daar heeft Creighton zich overigens door grote strengheid, een stelmatige afzondering en een zekere huiver voor de rechtstreeks pastoraal onderscheiden. De man, hoe aimabel hij in de persoonlijke omgang ook zijn kon, was gekenmerkt door een sterk contemplatieve trek en een rigoureuze mentaliteit, die natuurlijk mee bepalend zijn geweest voor zijn hemelbestormende projecten en zijn weinig concrete en wat wereldvreemde aanpak.

A.H.M.v.Schaik

Capt. Alan Villiers: *Het avontuur van de zee*, National Geographic Society, de Haan, 1962, 429 pp.

Kosten noch moeite zijn gespaard om van dit boek een interessant lees- en kijkboek te maken. Toch was "De geschiedenis en ontwikkeling van de zeevaart" een gelukkiger keuze geweest als titel, want veel over het ontstaan en de geschiedenis van de zee zelf valt hier niet te vinden.

Hoewel uiteraard het boek vooral toegespitst is op Amerikaanse en Engelse zeefeiten en -vaarders wordt er ook wel degelijk aandacht besteed aan de Arabische en Oosterse zee geschiedenis, waar we in het algemeen weinig van weten.

Ook worden de technische aspecten van alles wat met zee en zeevaart te maken heeft uitvoerig uit de doeken gedaan. Men kan er materiaal vinden over soorten schepen, van kano tot oceaanreus, de meer recreatieve watersport en zelfs iets over het onderhoud van een eenvoudige roeiboot. Ook de visserij en viscultuur krijgen de nodige aandacht. Ronduit jammer is het dat in het boek geen enkele aandacht wordt geschonken aan het milieu: de overbevissing, de vervuiling van de oceaan etc. Wellicht vindt dat zijn oorzaak in het feit dat het oorspronkelijke Engelse werk reeds verscheen in 1962. Desalniettemin blijft het met zijn (als altijd in de National Geographic) 432 prachtige illustraties, waarvan 294 in kleur een mooi lees- en kijkboek voor de opgroeiende jeugd en dus een aardige aanwinst voor een schoolbibliotheek. Voor liefhebbers van het water en alles wat er mee te maken heeft, lijkt de prijs van dit kloekgebonden deel (f. 57) niet onoverkomelijk.

J.L. Frieling

Johan Fabricius, *Toontje Poland, een Alkmaarse jongen in de dagen van Napoleon*. Illustraties: Dick de Wilde. Uitgever: Leopold, Den Haag. Prijs F. 22,50

Wie een geschikt boek zoekt voor leerlingen uit een tweede of derde klas, dat een beeld geeft aan het leven in de Franse Tijd, vindt de rekken in onze bibliotheken niet overvol. En afgezien van de economische ellende die de Franse Empereur in ons land te weeg bracht, bieden ook de leerboeken betrekkelijk weinig. En dat laatste is vaak politiek getint en daarom voor de leerlingen nogal taaie kost. Voor een docent lijkt het niet gemakkelijk een beeld te schetsen van het alledaagse leven in die periode. Vergis ik me, als ik vermoed, dat dit tijdvak op vele scholen in de leerstofplanning maar karig bedeed wordt? Hoe het ook zij, dit boek geeft in ieder geval een levendige beschrijving van het leven van een Alkmaarse jongen uit "de heffe des volks". Een kleine armoedzaaiër, die zijn vader vroeg verliest en wiens moeder geestesziek wordt. De rauwheid van Toontjes bestaan, de voortdurende strijd voor een schamel stukje brood worden helder getekend. Weggelopen van huis, belandt hij op de Koninklijke Kwekelingschool. Hier worden wezen en andere jeugdige gedeclasserden opgeleid voor het militaire handwerk. Na een korte episode op Napoleons oorlogsvloot, belandt hij tenslotte in Frankrijk. Als "hulpje" van de pastoor in het hospitaal bedrijft hij, temidden van de ontluisterde Nederlandse militairen, op wel zeer originele wijze pastorale zorg.

"Meende je dat heus, wat je zo even zei?" vroeg ik, nu zachter pratend. "Dat ik Rooms wil worden? Waarachtig meende ik dat. En ik zal je ook zeggen waarom. Omdat ik zie dat jullie Rooms en hier beter behandeld worden dan wij. "Waarom zie je dat dan?" "Kom nou, dat weet je net zo goed als ik. Als de zuster voor de nacht om elf uur binnenkomt, krijgen jullie Rooms en nog een vrucht of een pakje tabak, en wij Protestanten krijgen niks. Ik heb onder m'n matras nog vier francs; als je me wilt helpen zijn ze voor jou."

Erg goed slaagt de schrijver erin de jeugdige lezer duidelijk te maken, hoe de bewondering voor Napoleon kon omslaan in enthousiasme voor Oranje. Wat meer moeite had ik met zijn benadering van militair geweld. Een lofzang op het soldaat-zijn wordt op vele bladzijden gegeven.

"Klaas en ik hadden onze vuurdoop ondergaan en het was ons machtig goed bevallen: de vijand schoot wel met geweld, maar zijn kogels gingen er allemaal naast. Het viel allemaal echt mee met zo'n gevecht: het leek meer op een groot feest met veel vuurwerk, veel geknal, veel gejuich. En ten slotte werd je ook nog als een held gehuldigd."

Pas het inferno van Waterloo schijnt Toontje van mening te doen veranderen.

"Niemand zei een woord; met ontzetting keken wij naar de lijken waarmee de grond bezaaid was, duizenden en nog eens duizenden uiteengescheurde lichamen, het hoofd ondergedompeld in een modderpoel, in een volgelopen granaattrechter, of met blinde ogen omhoogstarend in de grijze regenhemel." Die ommekeer komt wel erg plotseling. Dit laatste neemt niet weg, dat de vraag naar de zin van de oorlog door de schrijver nadrukkelijk wordt gesteld. Ze vindt als het ware een verpersoonlijking in de figuur van sergeant Grondeling. Deze is een van de vele goed beschreven karakters, die het boek voor kinderen zo boeiend maken. Kan de docent iets met dit boek in de klas beginnen?

Als "leesboek" voor zijn leerlingen zeker. Ook biedt het nadere informatie voor een werkstuk, dat het leven in de Franse Tijd tot onderwerp heeft. Wie gewend is, in de les korte fragmenten voor te lezen, vindt veel dat geschikt is.

Want Fabricius schrijft levendig en zelden moeilijk. Een bestseller als zijn befaamde "Scheepjongens van Bontekoe" zal "Toontje Poland" niet worden. Maar een aantrekkelijk jeugdboek voor een minder populaire episode uit onze geschiedenis is het stellig. De tekeningen van Dick de Wilde zullen het leesplezier nog vergroten.

H. van der Veen

Prod. Dr. A.Th. v. Deursen, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw*. Deel 2 Volkskultuur, v. Gorcum, prijs f. 15,—

In de hoofdstukken — Vrouwen en meisjes, het natuurlijke leven, voorbereiding, volkslectuur en nieuwsvoorziening — behandelt schr. een viertal facetten van het leven van het gewone volk in de zeventiende eeuw.

Hij laat zien dat in deze mannenmaatschappij de bestemming van de vrouw het huwelijk was. Volledig onmondig was de vrouw echter niet. Speciaal voor de vrouwen uit de volksklasse was zelfstandigheid een noodzaak omdat ze vaak maanden hun varende echtgenoten moesten ontberen.

Echtscheiding was moeilijk aangezien het huwelijk gezien werd als een onherroepelijke keus. Soms ontstond hierbij wrijving tussen de tolerante overheid en de strengere gereformeerde kerk, die alleen ontbinding van het huwelijk toestond bij overspel of kwaadwillige verlating. De klagende partij werd dan naar de magistraat verwezen.

Een treurige vermaardheid genoten de Hollanders als drinkebroers. Zelfs de wetgever paste zich hierbij aan door een trouwbelofte als ongeldig te beschouwen indien de huwelijkskandidaat deze belofte had gedaan onder invloed van sterke drank. Een zelfde soepelheid gold voor transakties in de herberg, die binnen 24 uur herroepen mochten worden.

De visie van de overheid op het onderwijs werd bepaald door het idee de jeugd „van alle lichtvaardigheid ende ongeschicktheyt te doen afwenden ende onthouden” (blz. 58). Het gezin, het onderwijs en de patroon hadden hierbij een aanvullende taak.

Helaas ontbreekt nog een gedetailleerde studie over het onderwijs in Holland, zoals dat wel het geval is met de provincie Utrecht (mevr. de Booy — De Weldaet Scholen, besproken in *Kleio*, blz. 543-546) maar de beschikbare gegevens wettigen toch wel de veronderstelling dat het met de lees- en schrijfvaardigheid niet zo slechts gesteld was.

Voor de ontspanning was er het volksboek, voor de informatie het pamflet. Zakelijke argumentatie was vaak ver te zoeken in de pamfletten.

Het volkssentiment werd vooral bespeeld t.o.v., de baatzuchtige rechter of bestuurder, vooral wanneer die van schamele afkomst was, en dus zijn fortuin nog geheel moest maken (blz. 100).

De prettige schrijftrant maakte ook dit tweede deel uit deze serie tot een genoeg om te lezen. Juist hierom zou ik de schrijver willen adviseren bij het derde en vierde deel bepaalde te introduceren begrippen kort — eventueel in een voetnoot — te verklaren.

Velen zullen toch onbekend zijn met in dit boekje genoemde „oude gewoonte van het kweesten” (blz. 20) en met wat precies „batementspelen” (blz. 108) zijn. Overigens een boekje dat mede door zijn uitgebreide literatuurlijst een plaats verdient in de schoolbibliotheek.

F.R. Kat

J.J.G. Alexander: *Italiaanse miniaturen uit de Renaissance*. Spectrum, Utrecht. Prijs f. 54,50

De boekverluchting in de Renaissance, die in dit boekwerk als einddatum ongeveer 1500 heeft, stond in de schaduw van de schilderkunst uit diezelfde periode. De belangstelling voor de Griekse en Romeinse Oudheid leidde tot een opleving van de vraag naar klassieke teksten.

De politieke verbodsbepaling van Italië, die gepaard ging met een beduidende toename van de materiële welstand deed een nieuwe opdrachtgever ontstaan: de rijke particulier.

Aangezien de boekverluchting in de schaduw stond van de architectuur, de beeldhouwkunst en de monumentale schilderkunst gingen de illuminatoren de stijl van hun grote tijdgenoten en hun composities getrouw navolgen en overnemen. Daardoor draagt een groot deel van de boekverluchting het typische stempel van de Renaissance: zij heeft er zich de vormtaal van eigen gemaakt, vooral in de toepassing van het perspectivische verdwijnpunt bij het weergeven van ruimte en verder haar interesse voor de uitbeelding van de menselijke anatomie, in het bijzonder de naaktfiguren en in haar teruggrijpen op de klassieke kunst.

Tot welke prachtige resultaten dit leidde, tonen de veertig in fraaie kleuren afgedrukte specimina.

F.R. Kat

Drs. P.G.N. Peppelenbosch en drs. E. Teune: *De wereld der Arabieren*. Tweede druk 1976, Romen, Bussum

In dit boek, uitgegeven in de reeks „Panorama van de wereld”, wordt door de auteurs in een kleine tweehonderd bladzijden een beeld gegeven van de Arabische wereld.

Ten einde de veelheid aan informatie zinvol te ordenen is het werk onderverdeeld in vier delen. Het eerste — de trilogie der gemeenschappen — geeft een duidelijk en interessant overzicht van de drie leefgemeenschappen, te weten de nomadische stammen, de dorpsgemeenschappen en de urbane centra. Veel aandacht wordt hierbij geschonken aan de sedentarialisatie en de nadelen hieraan verbonden.

Het tweede deel behandelt de Arabisch-Islamitische samenleving met uiteraard centraal daarin de allesomvattende invloed van de Islam.

Het derde deel stelt het economisch leven aan de orde. Uitgebreider dan in de eerste druk wordt hierin aandacht geschonken aan het belang van de aardolie. Het laatste deel behandelt de regionale aspecten en schetst in het kort de geschiedenis van de Arabische landen afzonderlijk.

Het boek is in hoofdzaak bestemd voor sociaal-geografen. Over het geheel genomen is het historisch gedeelte vrij summier.

Een nadeel is dat het gebruikte statistische materiaal niet verder gaat dan het jaar 1973.

De auteurs hebben voor het schrijven van dit boek veel, voornamelijk Engelstalige literatuur benut. In

een paar gevallen leidde dit tot het gebruik van Engelse namen voor gebieden — Fertile Crescent en Trucial States — waar courante Nederlandse termen voor bestaan (Vruchtbare Maansikkel en Verdragsstaten).

F.R. Kat

Barbara Tuchman, *De trotse toren. Een portret van de wereld in de jaren 1890-1914*. Elsevier, Amsterdam 1978, prijs f. 49,50.

Niet lang na het uitkomen van 'August 1914' als 'De kanonnen van augustus' biedt Elsevier ook van Tuchmans tweede turf 'The proud tower' een vertaling aan. Met genoeg mag men vaststellen dat het ditmaal wel een volledige editie betreft, dus met het bijna honderd pagina's beslaand apparaat van noten en literatuurverwijzingen. Ook de foto's zijn ditmaal de bij de tekst aansluitende. De kritische lezer kan nu ook zonder het origineel constateren welk een belezenheid inderdaad ten grondslag ligt aan dit boek, evenals trouwens aan het vorige. Ik veronderstel overigens — hoewel de schrijfster daarover niet rept — dat een hoeveelheid voor 'August 1914' niet gebruikt materiaal de basis heeft gevormd voor tenminste enkele hoofdstukken van dit tweede boek. Overigens niet bezwaarlijk voor een boek over de voorgeschiedenis van de oorlog waarvan het eerste boek de inzet beschrijft. Maar de ondertitel wekt verwachtingen die beslist niet gehonoreerd worde. Getuige haar inleiding is Tuchman trouwens de eerste om dat toe te geven.

Waar 'August 1914' een boek is van memoires schrijvende politici, officieren en hoge ambtenaren, wordt 'The proud tower' navenant gevuld met en door aristocraten, intellectuelen en wederom politici uit bijna uitsluitend vier landen: Groot-Brittannië, de Verenigde Staten, Frankrijk en Duitsland. Andere landen en bevolkingsgroepen komen slechts terloops en decoratief aan de orde (bijvoorbeeld de beschrijving van Den Haag, p. 326).

De hoofdstukken over anarchisme en socialisme, de enige die de lezer buiten de sfeer van kanselarijen en tuinkeesten brengen, zijn begrijpelijkerwijs de minst overtuigende. Waar de maatschappelijke achtergronden onderbelicht blijven resteert een doorgaans amateuristisch aandoend gemanoevreer van idealisten en activisten, ontleend aan eigen en elkaars gedenkschriften. Als ergens Tuchmans procedé zijn tekortkomingen bewijst, dan hier.

Al blijft haar literaire stijl prijzenswaardig in zijn meeslependheid, haar onderzoek imposant in zijn brede opzet: zelfs binnen de begrenzing van sociale lagen en landen schiet zij m.i. te kort. Carlyle's adagium, dat de wereldgeschiedenis uiteindelijk de geschiedenis van grote mannen is, wordt door haar onverfroren overgenomen. Aldus berust het hele boek uiteindelijk op de pretentie, landen in een kritieke fase van hun bestaan te kunnen karakteriseren door enkele exemplarisch bedoelde prominenten, en deze 'kinderen van hun tijd' op hun beurt door een uitstalling van hun typerend geachte uitspraken en eigenaardigheden. Het resultaat is suggestief, in alle betekenissen van dat woord. Dit nog afgezien van de keuze van exemplaren: het aanvechtbare ophangen van Duitsland aan Richard Strauss lijkt mij al te zeer ingegeven door de toegankelijkheid van materiaal in verband met 's mans eeuwfeest (1964). Alle kritiek neemt toch niet weg dat het boek, mits naast meer structureel opgezette werken, een bruikbare introductie biedt binnen de gegeven beperkingen. Met name denk ik dan aan scripties met een biografische inslag: Salisbury, Mahan, Balfour, zelfs Jaurès komen bijvoorbeeld heel aardig uit de verf. De vertaling van J.F. Kliphuis is constant helder en goed in overeenstemming met de stijl van het boek.

Gorrit Goslinga

W.F. Wertheim, *Indonesië: van vorstenrijk tot neo-kolonie*. Meppel/Amsterdam (Boom), 1978. (f 29,50).

"Indonesië: van vorstenrijk tot neo-kolonie" is de eerste van een drietal bundels waarin Prof. Dr. W.F. Wertheim zijn verspreide artikelen sinds zijn aanstelling aan de Universiteit van Amsterdam in 1946 heeft verzameld.

Het omvat een twaalfstal artikelen uit 1946, het laatste uit 1977, alle betrekking hebbend op Indonesië. Het ligt in de bedoeling deze bundel te laten volgen door een tweede, speciaal over China handelend, en een derde met artikelen met een meer algemeen karakter.

Wertheim kon reeds lang voor zijn emeritaat in 1972 gekenschetst worden als de eminence grise van de na-oorlogse Nederlandse Oost- en Zuid-Oost Azië-kenners. Na van 1931 tot 1946 in Nederlands-Indië verbleven te hebben, aanvankelijk als lid van de rechterlijke macht, later als hoogleraar aan de Rechts-

hogeschool te Batavia, en tenslotte in Japanse gevangenschap, behoorde hij in Amsterdam tot de oprichters van de afdeling Zuid- en Zuid-Oost-Azië, van het Antropologisch-Sociologisch Centrum het instituut waaraan hij meer dan 25 jaar als hoogleraar verbonden is geweest. Wertheim heeft in zijn loopbaan zijn politieke opvattingen nimmer onder stoelen of banken gestoken. Dat blijkt b.v. uit het vroegste artikel uit deze bundel, "Nederland op de tweesprong", in 1946 verschenen in de Nieuwe Stem, in een tijd dus waarin de jonge Indonesische republiek voor velen in Nederland een Japans creatuur en Sukarno een voor Mussert niet onderdoende landverrader en fascist was. In dit artikel wijst Wertheim onomwonden op de kortzichtigheid van het Nederlands-Indische gouvernement in de jaren '40-'42, hij toont begrip voor de samenwerking van de nationalistische beweging met de Japanse "bevrijder", en hij waarschuwt tenslotte ernstig tegen het starre legalisme in de opstelling van de nieuwe Nederlandse regering en haar ambtenaren tegenover de Republiek.

Het is Wertheims verdienste dat hij, vooral in de artikelen, geschreven vóór 1965, zelden of nooit vervalt in het toontje van belerende betweterigheid dat zovele van de critici van het Nederlandse koloniale beleid ten toon spreiden. M.n. de eerste drie hoofdstukken van deze bundel waarin hij een beeld geeft van de wijze waarop de Indische samenleving zich onder invloed het gezag van de Compagnie en later van de Nederlandse overheid ontwikkelde, zijn lezenswaardig. Datzelfde geldt voor de artikelen over de positie der Chinezen (hoofdstuk 8) en van de Islam in Indonesië (hoofdstuk 11). Dit laatste hoofdstuk, waarin uiteen gezet wordt waarom de Islamitische beweging in het overwegend Islamitische Java toch alle trekken van een minderheidsbeweging is blijven vertonen en hoe vanuit die situatie de rol van die beweging in de Indonesische politieke ontwikkeling verklaard kan worden, illustreert duidelijk Wertheims verdiensten: een heldere sociaal-wetenschappelijke analyse, gebaseerd op historische bronnenmateriaal, waarbij de auteur zijn politieke stellingname niet tracht te verhullen, maar waarbij die stellingname de weergave van de werkelijkheid nergens geweld aandoet.

Zoals gezegd, dit geldt m.n. voor Wertheims werk dat betrekking heeft op de periode voor 1965, d.w.z. voor de machtsovername door het generaalsbewind o.l.v. Suharto. Wertheim heeft altijd duidelijk tegen dit bewind geageerd. Hij noemt het neokoloniaal in die zin dat het de deuren wijd open gezet heeft voor het Amerikaanse en Japanse kapitaal ten koste van de eigen boerenbevolking, de orang tani. (Zie vooral hoofdstuk 12: "van kolonie tot neo-kolonie"). Deze alleszins respectabele opvatting is Wertheims latere werk echter niet ten goede gekomen. Meer en meer heeft dit het karakter van politieke pamfletten gekregen, howel dit wellicht ook verklaarbaar is uit het feit dat het voor andere fora (Vrij Nederland, De Groene Amsterdammer) geschreven is. Vooral de hoofdstukken 9 ("Achtergronden van de massamoorden in 1965/1966") en 10 ("De schakel die ontbrak: Suharto's rol bij de staatsgreep") zijn daar voorbeelden van. De auteur moet hier hoofdzakelijk afgaan op hearsay-informatie. Dat feit op zich is hem zeker niet te verwijten. Het Indonesië van de generaals is immers bepaald niet scheutig met het verstrekken van gedetailleerde informatie, terwijl de mogelijkheden voor onderzoekers om die informatie, zelf ter plekke te vergaren praktisch nihil zijn. Het is weleer het feit dat Wertheim, ondanks die zeer gebrekkige informatie, toch tot zeer stellige uitspraken komt, dat afbreuk doet aan de kwaliteit van dit gedeelte van zijn werk. Wertheims omstreden reputatie als China-kenner — of moet men zeggen: China-fellow-traveller — in aanmerking nemende — men hoeft slechts de rel rond de dissertatie van zijn laatste promovenda in herinnering te roepen — kan men zijn tweede bundel in deze reeks dan ook slechts met de nodige reserves tegemoet zien. Het eindoordeel over deze bundel kan echter zonder meer positief zijn, zij het met de aantekening dat het niet meer is dan de auteur in zijn inleiding aangeeft: een verzameling van verspreide artikelen over Indonesië, zoveel mogelijk in logisch verband geordend en waar nodig bijgewerkt. Degenen die op zoek zijn naar een overzicht van de geschiedenis Nederlands-Indië/Indonesië, kunnen zich echter beter wenden tot de traditionele handboeken, waaronder eerder werk van Wertheim ("Indonesian society in transition").

H.L. Hendrix.

H. Baudet en H. van der Meulen (red.), *Kernproblemen der economische geschiedenis*. Wolters-Noordhoff, Groningen, 1978. Prijs f 45,—

Dit boek, dat door de redacteuren in hun woord vooraf nieuw naar idee en opzet wordt genoemd, "wil zijn lezers, aan wie het economisch verleden althans in hoofdlijnen niet volstrekt onbekend zal zijn, daarnaast ook enig denkbeeld geven van wat er op het ogenblik omgaat binnen het wetenschappelijk onderzoek in het vak"; het biedt een kort begrip "van een aantal actuele hoofdproblemen in het bedrijf der economische geschiedenis." (p. V) In de praktijk wil dat zeggen, dat we naast het bekende apparaat van Romein en de zijnen en de artikelen van historiografische aard her en der in tal van tijdschriften verspreid, nu de beschikking hebben gekregen over een hulpmiddel dat die bekende informa-

tiemethoden in zich verenigt. De lezer krijgt bijdragen voor gezet, waarin de status quaestionis of toch minstens een overzicht over de galerij der groten die gepubliceerd hebben over kontroversionele onderwerpen in de economisch- en sociaalhistorische wereld wordt geboden. Gelardeerd met forse literatuuroverzichten en afgerond met een algemeen oriënterende bibliografie is het boek een handige steun voor iedereen die niet zo gemakkelijk een welgevulde vakbibliotheek kan binnenlopen.

In de praktijk betekent het ook, dat er selecties zijn toegepast, zowel wat de behandelde thema's betreft als waar het gaat om in de literatuuroverzichten opgenomen titels. De erkenning, dat selekteren nodig is om een boek als dit nog enigszins binnen de perken van omvang en prijs te houden impliceert, dat de recensent niet over omissies kan vallen tenzij de auteurs het erg bont gemaakt zouden hebben. Door 29 auteurs, die in een kring der nederlandse vakgenoten min of meer bekend zijn, werden bijdragen geleverd; het zal niemand verbazen, dat een zo talrijke schare geen bijdragen heeft geschreven van een overal gelijke diepgang, kwaliteit en leesbaarheid. Er komen 38 thema's aan de orde, door middel van een inhoudsopgave en een register nog redelijk toegankelijk gemaakt ook. Ik aarzel niet om het een boek te noemen dat in een grote behoefte voorziet en dat zoals een woordenboek of een encyclopedie onder veel omstandigheden van pas kan komen. Vooral aan studenten, wellicht ook aan de docent, niet aan de leerlingen van het middelbaar onderwijs: die weten te weinig van het vak (ondanks uw goede zorgen) om al dan niet begeleid zinnig te kunnen exerceren op dit moeilijke terrein, want de redactie is wel optimistisch met de verzekering, dat men slechts een beetje van de hoofdlijnen behoeft af te weten om van het boek gebruik te kunnen maken.

In het register komen woorden voor als *condoom*, *coitus interruptus*, *labour history*, *levensstijl*, *slavebreeding* en *sociale mobiliteit*, evenzovele bewijzen dat er ook over de grenzen van de economische geschiedenis in engere zin heen is gekeken. Het is uiteraard onmogelijk om alle behandelde onderwerpen hier te bespreken, al was het alleen al omdat er een veel grotere kennis nodig is dan de mijne om de fijne kam effectief bij alle bijdragen te kunnen hanteren. Het zou bovendien veel ruimte kosten en de indruk kunnen wekken, dat het opsommen van foutjes en mogelijke fouten of van topics en auteurs die niet behandeld zijn geschiedt om de eigen kennis te etaleren. Een grondige bespreking van één of enkele bijdragen zou de indruk kunnen wekken dat ze om hun exemplarische waarde uitverkoren werden en dat dus het boek daaraan getoetst kan worden; een onjuiste procedure lijkt mij. Daarom volsta ik met het opsommen van de behandelde onderwerpen en met het plaatsen van een paar opmerkingen van algemene aard.

Wie een literatuuronderzoek gaat verrichten of vlak voor een tentamen nog gauw even wat bibliografische en historiografische diepgang aan de lijst wil geven kan niet buiten dit boek; al zul je natuurlijk net zien, dat er over jouw onderwerpen niet steeds iets te vinden is (bijv. over de oudheid die er bekaaid afkomt); de algemene bibliografie biedt dan vaak wat aanvullende hulp, maar om daar gebruik van te maken moet de zoekende dan weer verder aan het lezen slaan.

Het is geen boek dat men gemakkelijk vrijwillig op de literatuurlijst voor een tentamen zal zetten dunkt me; wie zou die vaak gedetailleerde informatie in het geheugen kunnen zetten? Bovendien maakt een boek als dit zulk zwoegen eigenlijk een beetje overbodig: men kan nu immers gemakkelijk te weten komen waar iets staat!

Er komen bijna geen moeilijke formules in het boek voor; evenmin, en dat valt te betreuren, een register op auteursnaam. Er staan wel veel titels meerdere keren in literatuuroverzichten vermeld; dat is bij de verschillende onderwerpen wel te aanvaarden, maar het lijkt me overbodig om ze dan ook nog eens op te nemen in de al genoemde algemeen oriënterende bibliografie. Het ware wellicht beter aldaar meer aandacht te besteden aan onderwerpen die niet in een van de bijdragen worden behandeld.

Het derde gedeelte van dit boek handelt over het "bedrijf der economische en sociale geschiedenis" in Nederland en België. Een paar hoofdstukken vol informatie die wellicht voor de in-crowd van betekenis is, maar die toch niet kan worden beschouwd als een *kernprobleem*. Datzelfde geldt voor het veertigste hoofdstuk waarin de schrijvers die de bundel hebben gevuld met hun specialismen worden genoemd. Dat zal voor weinig anderen dan de betrokkenen interessant zijn (maar die weten het al). Ik heb de indruk dat die hoofdstukken net zo goed weggelaten hadden kunnen worden en dat de vrijkomende ruimte dan had kunnen worden besteed aan de behandeling van nog wat onderwerpen, bijv. uit de sociale geschiedenis.

Tot slot een opsomming van de behandelde onderwerpen, tenminste zoals ze in de titels der hoofdstukken zijn samengevat; U kunt dan zien wat u zoal mist als u dit goed verzorgde en ook nog betaalbare boek niet kent: datareconstructie, golftheorieën, de herleving van de middeleeuwse handel, de opkomst van de steden in de middeleeuwen, landbouwgeschiedenis (in twee bijdragen), bevolkingsproblemen in de pre-statistische tijd en na plm 1750, prijsgeschiedenis, handelsgeschiedenis (twee keer), munt en muntslag, de depressie van de veertiende en vijftiende eeuw, de prijsrevolutie in de zestiende eeuw, problemen rondom 'de' these van Weber, het mercantilisme, stadsgeschiedenis, kapitaalvorming, slavernij,

bedrijfs geschiedenis, geschiedenis van de techniek, de industriële revolutie, banken en de industriële revolutie, monetaire geschiedenis (1726-1976), economische groei, theorieën over voorsprong en achterstand, mens/produktrelatie, produktvernieuwing, consumentengedrag, de Europese expansie theorieën over het imperialisme, sociale stratificatie in de nieuwe en nieuwste tijd, labour history, het economisch denken, de introductie van de economische en sociale geschiedenis in Nederland, de ontplooiing van economische en sociale geschiedenis in Nederland, de geschiedenis van de economische en sociale geschiedschrijving in België, planning op middellange en lange termijn in Nederland, planning op middel-lange termijn in België en de al genoemde bibliografie. Samen 404 bladzijden.

P.D. 't Hart.

Martin Jay, *De dialektische verbeelding. Een geschiedenis van de Frankfurter Schule en het Instituut für Sozialforschung 1923-1950.*

Basisboeken Ambo 1977 437 blz. Bibliografie en register.

"Een splinter in je oog is het beste vergrootglas" (Adorno)

Met enige verwondering mag men de nederlandse vertaling van dit boek verwelkomen. Is de interesse voor de Frankfurter Schule werkelijk zó groot dat men de verspreiding van dit boek wil bevorderen bij een publiek, dat geen engels leest?

Jay's geschiedenis van de Frankfurter Schule is als kennismaking met deze filosofische denkrichting interessant en bij tijd en wijle boeiend, maar zal bij niet-wijsgerig geschoolden ook problemen oproepen. De frankfurters hanteren een taal die behoorlijk duister kan zijn en de indruk kan wekken quasi diepzinnig te zijn.

Karakteristiek voor het boek is zijn opzet. Het is niet de inhoud, de filosofische denkrichting, die ontstond na de eerste wereldoorlog in de marxistische traditie, die beschreven wordt. Maar de personen als woordvoerders van deze school en hun intellectuele geschiedenis.

Deze opzet blijkt duidelijk uit Jay's probleemstelling in zijn opleiding. Hij stelt hierin dat de radikale denker voor een fundamenteel dilemma staat: ofwel een directe politieke betrokkenheid bij de politieke beweging met opoffering van zijn onafhankelijk denken, ofwel zijn onafhankelijk-krities denken bewaren, ook onafhankelijk van de politieke beweging, die in het historisch proces zeker zal overwinnen. Een keuze dus tussen praxis en theorie om het klassieke woordgebruik te herhalen.

Vanuit deze probleemstelling volgt een historische beschrijving van een groep duitse intellectuelen en hun denken.

Kortom de personen en hun plaats in de duitse maatschappelijke verhoudingen staan voorop, de ideeën blijven op de achtergrond, meer verbonden met de personen dan opgenomen en geplaatst in een denktraditie. Deze opzet maakt deze geschiedenis van de frankfurters interessant, leesbaar en een goede inleiding, maar tegelijkertijd werd het daardoor zwak in zijn inhoudelijke beschrijving.

Deze stelling kan wellicht het best toegelicht worden door een kort overzicht van de eerste twee hoofdstukken.

In het eerste hoofdstuk wordt het tijdperk van de oprichting van het Instituut in Frankfurt (1924) tot de ballingschap (1933) en de voorlopige vestiging in New York (1934) beschreven. De positie van het Institut für Sozialforschung was uitzonderlijk. Geheel uit partikuliere fondsen gesticht stond het Instituut buiten het duitse universitaire (onderwijs) systeem. Deze onafhankelijkheid maakte het de medewerkers mogelijk om zich met al hun inzet te richten op onderzoek en theorievorming. "Het marxisme zou (hierbij) het leidende principe zijn" (p. 28).

Bij de inleidende beschrijving van de eerste tien jaren worden de personen, die in deze jaren aan het Instituut verbonden waren geïntroduceerd. De stichter Weil, de grote leider Horkheimer, en verder Adorno, Pollack, Marcuse, Fromm en Lowenthal. Hierbij valt een bijzonderheid op. Zo goed als alle medewerkers stammen uit joodse families, veelal gefortuneerde. Jay tracht een verklaring te ontwikkelen voor de relatie tussen joodse afkomst en de revolutionaire gerichtheid. Zelf hebben zij een directe oorzakelijkheid tussen deze twee ontkend. Achteraf moet toch geconstateerd worden, dat ondanks hun assimilatie en het ontbreken van enige ondervonden discriminatie zij toch in hun denken een afstand hebben ervaren tussen hun leven en denken en de duitse burgerlijke maatschappij. Pas gedurende de ballingschap en met name door de jodenvervolgingen in Duitsland werden de frankfurters zich meer bewust van hun Duits-jood zijn.

Het vraagstuk in hoeverre het denken van een groep mensen die zich emanciperen altijd radikale trekken vertoont juist omdat zij zich niet indentificeren met de bestaande maatschappelijke verhoudingen wordt door Jay niet aangeroerd. In het tweede hoofdstuk wordt het ontstaan van de kritische theorie beschreven, of te wel "de splinter in het oog."

Natuurlijk zijn de bijdragen van Horkheimer aan deze theorie belangrijk geweest, maar het was niet Horkheimers theorie noch alleen Marcuse's.

De kritische theorie als niet-identiteitsfilosofie houdt op de eerste plaats een standpunt bepaling in ten aanzien van het grondprobleem in de 19e eeuwse filosofie en krijgt op de tweede plaats pas relief als de uitgangspunten van het wetenschappelijke marxisme na de eerste wereldoorlog en na de russische revolutie waren uitgewerkt. Nu moet iedere niet-wijsgerig geschoolde lezer de beslissende betekenis ontgaan van het begrip 'Vermittlung' (p. 75), waarmee deze theorie wilde aangeven, dat onderbouw en bovenbouw, maatschappelijk zijn en bewustzijn niet in een onveranderlijke verhouding tot elkaar staan, maar juist in het historisch proces veranderen afhankelijk van de maatschappelijke verhoudingen. Daardoor wordt elk mechanisch-determinisme ontkend. Indien deze regels in hun betekenis onbegrijpelijk zijn, dan zal de inhoud van het tweede hoofdstuk geen relevantie kunnen hebben.

De volgende hoofdstukken zijn gewijd aan de verschillende gebieden, waarop de frankfurters onderzoek hebben gedaan. Elk gebied wordt gekoppeld aan een bepaalde medewerker.

De integratie van de psycho-analyse in de kritische theorie- of te wel het tegennatuurlijke huwelijk tussen Freud en Marx — wordt vooral beschreven aan de hand van Erich Fromm's bijdragen; de studies over autoritaire persoonlijkheid op de eerste plaats aan de bijdragen van Adorno evenals de kriteik op de massakultuur.

De analyse van het nazisme werd gekoppeld aan Neumann's boek "Behemoth". Jay's bespreking hiervan is uiterst beknopt gehouden.

De opzet van deze hoofdstukken past veel beter binnen het geheel van het boek, omdat de verschillende maatschappelijke vraagstukken specialisaties van de medewerkers waren, waarbij Horkheimer het kader aangaf en zijn kritiek leverde. Van grote verdienste is Jay's poging om de laatste fase in de ontwikkeling van Horkheimer's en Adorno's denken te beschrijven. Het laatste hoofdstuk beschrijft deze periode, na de tweede wereldoorlog. Het betreft hier de drie boeken: *Dialektik der Aufklärung*, *Eclipse of Reason* en *Minima Moralia*. Als hoofdstelling poneren zij dan, dat de verhouding mens-natuur bepalend is voor maatschappelijke verhoudingen en dat de klassenstrijd niet op de eerste plaats komt. Deze gedachten leiden tot een nog scherpere kritiek op de burgerlijke maatschappij, omdat deze maatschappij gebaseerd is op het principe van de ongebreidelde overheersing van de mens over de natuur en van de mens over andere mensen als produktiefaktor. Ook het Verlichtingsdenken staat in deze westerse traditie en zelfs Marx met zijn nadruk op de menselijke arbeid mag bij deze kritiek niet buitengesloten worden (p. 301). In plaats van dat de Verlichting tot "Entzauberung der Welt" geleid had, was dit denken zelf slachtoffer van de mythe geworden, dat men de natuur slechts kan gebruiken, overheersen en uitbuiten. Natuurlijk vindt men in deze kritiek een antitechnologische houding, die goed past in Duits-humanistische traditie, maar tegelijk toont het aan dat de kritische theorie — vanuit de splinter in het eigen oog — in staat was telkens weer vragen te stellen, waar men zich weinig bewust was. Aan het einde van het boek vindt men een goede bibliografie van medewerkers van het Instituut en van werken, die er verband mee houden. Het register is sterk op personen gericht.

De kritiek die hier geleverd is op Jay's geschiedenis van de Frankfurter Schule komt eerder voort uit teleurstelling dan uit afwijzing. Is kritiek terecht, die ervan uitgaat: Er staat niet, wat er moest staan? Kriteik op wat er niet staat, het ontbrekende, is vaak vrijblijvend en gemakkelijk. Ik had gehoopt dat dit boek als eerste een duidelijk systematische uiteenzetting zou geven van de kritische theorie, die moeilijk grijpbaar is, omdat deze theorie steeds verpakt is in de kritiek op anderen. Deze uiteenzetting ontbreekt. Wat er wel staat is interessant, vaak boeiend en goed leesbaar, het zij nogmaals gezegd. Om de frankfurters goed te leren kennen, zal men toch nog zelf moeten lezen.

H. Peeters

I. Schöffer, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden. Een historiografische en bibliografische studie*. Hes Publishers Utrecht 1978 (ongewijzigde herdruk), 359 blz., prijs f 46,80.

Een herdruk van dit uit 1956 daterende proefschrift is alleszins gerechtvaardigd. De inhoud van deze dissertatie is voor het grootste deel nog niet door nieuwe studies achterhaald. Hoewel de uitgave in principe ongewijzigd is, zijn er in het begin een twaalfstal bladzijden toegevoegd, waarin enkele onjuistheden over vermeende nationaal-socialistische en anti-semitische sympathieën van in het boek voorkomende personen zijn rechtgezet.

Schöffer schetst in de eerste drie hoofdstukken een beeld van de nazi-ideologie, het nationaal-socialistische geschiedbeeld en de positie van het nationaal-socialisme in Nederland en België. In de hoofdstukken IV-VIII gaat de schrijver dieper in op het nationaal-socialistisch beeld van de geschiedenis der Ne-

derlanden aan de hand van de publicaties van met deze ideologie sympatiserende of nog sterker volledig overgegeven historici in Duitsland, Nederland en België.

Deze capita, nog altijd de moeite van het lezen waard, zijn wel gedeeltelijk achterhaald of aangevuld door nieuwe publicaties. Ik noem: A.W. Willemsen, *Het Vlaams-nationalisme. De geschiedenis van de jaren 1914-1940*. Utrecht 1969² en A.A. de Jonge, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de Wereldoorlogen*. Assen 1968. Verder zijn er de studies van Joosten, *Katholicisme en fascisme in Nederland, 1920-1940*: G.A. Kooy, *Het echec van een "volkse" beweging* en de studie van S.Y.A. Vellenga over de NSB in Limburg. Schöffers besprak de boeken van Joosten en Kooy uitvoerig in *TvG*, 78 (1959) 59-67 en schreef een meer algemeen artikel over het nationaal-socialisme "Het Wirtschaftwunder van Nazi-Duitsland, 1933-1939", in: *Forum der Letteren*, 1971 en in dat verband kan ook nog gewezen worden op H.W. von der Dunk's artikel "Het fascisme een tussenbalans", in: *Internationale Spectator*, 29 (1975) nr. 1. Naast alle onzin die er door meer of minder nationaal-socialistisch "angehauchte" geleerden is gepubliceerd, constateert Schöffers ook dat sommigen onder hen verwaarloosde terreinen hebben ontgonnen, zoals de relatie van de Bourgondische- en Spaanse Nederlanden met het Duitse Rijk, de Oostkolonisatie en in het algemeen de betrekkingen tussen Nederland en Duitsland en Vlaanderen en Duitsland. Enigszins paradoxaal, maar daarom wel bij de ideologie passend, is het gegeven dat de nationaal-socialistische geschiedschrijvers enerzijds Nederland zijn cosmopolitisme verweten, maar anderzijds het eng-Hollandse, de Kleinstaatlerei veroordeelden. Voor de Gouden Eeuw was er weinig waardering. Het Händler-Helden thema was voor hen de maat waaraan deze periode gemeten werd. Overigens is hun kritiek op het eng-Hollandse en de overmacht van Holland in de Republiek, in de 19e eeuw en zelfs later, na 1945 gemeen goed geworden in onze historiografie.

Ook biedt de bestudering van het nationaal-socialisme vanuit de wijze waarop deze ideologie in en vanuit de geschiedschrijving opereert inzicht in het fenomeen van het nationaal-socialisme.

Het boek munt uit door een omvangrijke documentatie. In de eerste plaats is er een lijst opgenomen met in Noord- en Zuid-Nederland verschenen nationaal-socialistische en pro-Duitse tijdschriften uit de jaren dertig en veertig. Deze lijst omvat ook meer of minder verholten nationaal-socialistische en pro-Duitse tijdschriften. Verder treft men een uitvoerige lijst met publicaties van nationaal-socialistische en/of pro-Duitse signatuur aan en gegevens over een aantal prominente pro-Duitse en/of nationaal-socialistische geschiedschrijvers.

Interessante recensies over dit boek zijn te vinden in de *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 12 (1957) 252-256 en in de *Rheinische Viertel-jahrsblätter*, 22 (1957) 310-315, waarin de wel zeer nauw bij het gebeurde betrokkene, prof. dr. Fr. Petri, het boek recenseert. Petri constateert ten aanzien van Schöffers kennis van de Duitse historiografie lacunes en signaleert ook een aantal fouten. Met enige klem wijst hij op de diversiteit binnen het nationaal-socialisme en op de controverses tussen bijv. SS en Militärverwaltung in België. Deze laatste nuances doen in de verder evenwichtige bespreking enigszins als een "oratio pro domo" aan.

P. van Hees

R. Havenaar, *Verrader voor het vaderland, een biografische schets van Anton Adriaan Mussert*. Den Haag (Kruseman's Uitgeversmaatschappij BV), 1978. ISBN 90 233 0388 1. 126 pag.

Nederlanders zijn geen biografen en Mussert was een weinig belangwekkende persoonlijkheid. Zo zou men de redenen kunnen samenvatten waarom een levensbeschrijving van de leider der NSB tot voor kort heeft ontbroken. Havenaar, part-time medewerker bij het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, heeft nu op initiatief van de Uitgeverij Kruseman een "biografische schets" geschreven waarin de omtrekken van Mussert's leven en werken voor het eerst in een aan hem gewijd boek zijn uiteengezet. Meer dan dertig jaar na de tweede wereldoorlog beschikken we zo eindelijk over een verhaal dat aan het gehele bestaan van Mussert recht doet en dat de omvang van een artikel of een reeks bladzijden in een werk van wijdere strekking te boven gaat.

Er is over Mussert uiteraard wel het een en ander in korter bestek geschreven en na de beschouwingen van mevrouw Fraenkel-Verkade, De Jong en recentelijk In 't Veld viel er voor Havenaar in het bijzonder met betrekking tot de oorlogsjaren weinig eer te behalen. Anders lag de zaak bij de vooroorlogse periode en met name de fase tussen 1927, toen Mussert zijn succesvolle actie tegen het Belgische verdrag kon afsluiten, en de oprichting, benevens de eerste jaren van de NSB gaf stof tot nader onderzoek. Onder meer door mededelingen van personen die hem toen hebben meegemaakt — vooraan mevrouw G. van Arkel — heeft Havenaar nog weer wat nieuw licht kunnen werpen op de merkwaardige overgang van de in vele opzichten geslaagde ingenieur naar de leider, die zich ten slotte met de dag ver-

der verwijderde van het conservatief-liberale en rechtsconfessionele milieu waarin hij aanvankelijk zo'n aanvaardbare figuur was. Noch in oktober 1933 stelden vooraanstaande katholieken bij voorbeeld pogingen in het werk om de NSB voor repressie door de regering te behoeden (de auteur noemt in dit verband onder meer Kortenhorst, Steenberghe en De Quay). Enkele jaren later had men zich ook in die kring van Mussert afgekeerd toen hij zich steeds meer met het platvloerse nazisme vereenzelvigde.

Havenaar heeft de begrensde pretenties van zijn boek in een voorwoord duidelijk geformuleerd. Zij biografische bijdrage is ook bij die beperking welkom en voor onderzoekers of docenten die Mussert in kort bestek willen leren kennen, voorshands onmisbaar. Men moet niettemin hopen dat er ooit nog eens sprake zal zijn van een uitvoeriger levensbeschrijving waarin niet alleen Mussert zelf meer plaats krijgt, maar ook de omgeving waarin hij verkeerde — het Utrechtse milieu van de jaren '20 en '30, de contacten met Van Vessem en Ritter, zijn hoofdkwartier bij de NSB, lieden als Van Geelkerken, Huygen en Zondervan — een behandeling krijgt die Havenaar in zijn schets niet kon bieden. Een meer diepgaande analyse van Mussert's politieke visie dan de auteur vermocht te geven, is echter nauwelijks te verwachten. De Ideeënwereld van de leider zal ook bij verdere beschouwing niet meer blijken te bevatten dan het smalle burgermans-nationalisme dat Havenaar treffend heeft verwoord.

Dr. R.L. Schuurisma

REACTIE

In "Kleio" van juni 1978 gaat J. à Campo nader in op de film Kafr Kassem, die door het Palestina Komitee aangeboden wordt voor vertoning op middelbare scholen. De Overleggroep van Samenwerken-de Joodse Organisaties had zich naar aanleiding daarvan tot rectoren gewend. A Campo vindt het "ongezouten rondzenden" van de Overleggroep wat overdreven (daar komt zijn stelling zo ongeveer op neer) en hij waarschuwt tegen overreageren.

Ik wil mij niet begeven in de vraag of het wel of niet juist is, dat een gezelschap als de Overleggroep van Samenwerkende Joodse Organisaties zich tot rectoren wendt. Ik wil evenmin een oordeel uitspreken of zij — aldus doende — de zaken heeft overtrokken ("overgereageerd"). Ik zou mij willen beperken tot een vraag en een opmerking.

De vraag is of het verstandig is om middelbare scholieren te confronteren met uitingen (films, lezingen, lectuur), waarvan de leraar bij voorbaat weet, dat zij ten behoeve van een politiek doel eenzijdig zijn gehouden. Het behoort wél tot onze taak om leerlingen bijv. te wijzen op het huidige conflict in het Midden-Oosten of op de problemen in en rond Rhodesië, Ethiopië, de Westelijke Sahara (of noemt u maar op). Of men dat nu doen moet door gebruik te maken van het per definitie eenzijdige materiaal van actiegroepen e.d., is m.i. op zijn minst voor discussie vatbaar. Belangrijker lijkt het mij de leerling op de controverse zelf te wijzen en daaraan te verbinden een verwijzing naar de menselijke eigenschap om zaken, waarvoor men warm loopt, eenzijdig voor te stellen. De ontmoeting met (misschien onvermijdelijk) eenzijdige voorlichting leidt al gauw tot het vestigen van onjuiste voorstellingen van zaken. Juist de zwart/wit schildering van alle politieke propaganda zal daartoe bijdragen.

Dat brengt mij tot mijn opmerking. Ook A Campo zelf is niet vrij gebleven van beïnvloeding door politieke propaganda. Korthedshalve zal ik mij tot enkele voorbeelden beperken. Op blz. 496, derde alinea, schrijft hij: "Weliswaar hebben zich meer 'incidenten' als Kafr Kassem voorgedaan, maar deze zijn, voor en na 1956, betrekkelijke uitzonderingen geweest". A Campo verwijst dan naar het beruchte geval van Deir Yassin uit 1948. Daarmee is de reeks 'incidenten' dan ook afgesloten. Andere vergelijkbare gevallen zijn er niet. De 'incidenten' zijn geen "betrekkelijke" uitzonderingen, het zijn twee uitzonderingen tout court. (Ik moge er in het voorbijgaan met alle respect voor de auteur op wijzen, dat de term "betrekkelijke uitzonderingen" onzin is; iets is een uitzondering of het is het niet!). Op grond van deze uitzonderingen nu komt A Campo dan tot de mededeling, dat "in de praktijk geweld onmiskenbaar een component van het zionisme (is) gebleken". Wie dat zegt, geeft duidelijk blijk niet te weten wat zionisme inhoudt. Zou men beweren, dat geweld blijkbaar een component van het optreden van de staat Israël is, dat zou dan een — op zichzelf aanvechtbare — stelling kunnen zijn. De formulering van A Campo haalt zionisme en de staat Israël door elkaar. Dat is nu precies wat het Palestina Komitee e.t.q. zo graag willen.

Eén alinea verder op dezelfde pagina maakt A Campo het nog bonter. Ik citeer een hele zin uit zijn stuk: "In die zin moet men het drama van Kafr Kassem zien tegen het decor van de ontwikkeling naar het uitroepen van de joodse staat, het doen ontstaan van het vluchtelingenprobleem en de expansie-politiek op basis van aanspraken op historische rechten". Zie hier een fraai voorbeeld van een auteur

als slachtoffer van politieke propaganda. Kafr Kassem te zien "tegen het decor van de ontwikkeling naar het uitroepen van de joodse staat" wil zeggen naar Kafr Kassem kijken als een vredig dorpje. De joodse staat is uitgeroepen in 1948 en het drama van Kafr Kassem speelt zich in 1956 af. De joodse staat bestaat al acht jaar en heeft geleerd, dat hij zijn bestaan dagelijks tegen Arabische aanvallen moet verdedigen. Vandaar maatregelen, die door een al te kritiekloze toepassing destijds bij Kafr Kassem tot afschuwelijke gevolgen hebben geleid; maatregelen echter, die op zichzelf begrijpelijk en verdedigbaar waren.

In één adem met het uitroepen van de joodse staat noemt A Campo het doen ontstaan van het vluchtelingenprobleem. Let op het "doen" ontstaan! Het odium van dat ontstaan wordt daarmee zonder meer naar Israël geschoven. Het zou elke historicus toch wel duidelijk moeten zijn op grond van contemporaine mededelingen uit niet-joodse (en zelfs uit arabische) bron, dat tenminste een groot deel van het vluchtelingenprobleem ontstaan is doordat het Hoge Arabische Comité aan de Arabische bevolking van het toenmalige Palestina opdracht gaf het land te verlaten. Daarover is nu werkelijk voldoende gepubliceerd. Alleen: de politieke propaganda ziet het graag anders.

Tenslotte dan de "expansiepolitiek". Er hebben in Israël inderdaad altijd stromingen bestaan, die het gebied op de westoever van de Jordaan en de Strook van Gaza graag bij het territoir van de staat gevoegd hadden willen zien. Onder die groepering zijn er ook (en zij zijn laatstelijk nogal luidruchtig geweest), die dat wensen op basis van bijbelse aanspraken. Daarop doelt A Campo waarschijnlijk. Wie zich voor de incorporatie van de Westbank en Gaza in Israël niet alleen op bijbelse maar vooral op "historische" rechten beroepen wil, heeft niet zo'n gekke basis. In 1922 kreeg Engeland formeel het mandaat over Palestina. Het mandaat omvatte het gehele gebied, dat even later Palestina en Transjordanië ging heten. In de mandaatsopdracht van de Volkenbond kreeg Engeland als taak de totstandkoming van een Joods Nationaal Tehuis te bevorderen. Churchill, als toenmalige Minister van Koloniën van het Verenigd Koninkrijk, moest nu vaststellen waar precies in het mandaatgebied Palestina dat Joods Nationaal Tehuis zou worden gevestigd. Reeds in december 1922 stelde hij vast, dat deze vestiging zou zijn in het gebied tussen de Middellandse Zee en de rivier de Jordaan. Daar behoorden dus zowel de "Westbank" als Gaza toe. Er heeft hierover nooit enige twijfel bestaan. Pas tijdens de oorlog van 1948 heeft Transjordanië de westoever veroverd (het noemt zich sederdien Jordanië) en Egypte de Strook van Gaza. Deze situatie heeft 19 jaar geduurd (tot 1967). Nu is de situatie weer, zoals zij in feite van eind 1917 tot 1948 is geweest. Of het nu politiek verstandig en opportuun is om thans om de incorporatie van deze gebieden in de staat Israël te vragen, daarover kan men discussiëren. Maar historische rechten zijn er zeker!

A Campo heeft gelukkig een rustig artikel geschreven. Helaas is datzelfde artikel wél het bewijs hoe gauw men onder invloed van politieke — eenzijdige — voorlichting komen kan.

Berte Geiman

De Lage Landen en hun roemrijke geschiedenis. Nu geheel in kleur.

Bij intekening betaalt u per deel f 75,-; na verschijnen wordt de prijs f 95,- per deel. Verkrijgbaar bij uw boekhandel. Voor meer informatie: Fibula-Van Dishoeck, Postbus 268, 2000 AG Haarlem.

De vaderlandse Geschiedenis van prehistorie tot nu. Verteld door Jaap ter Haar, die er dankzij zijn meeslepende verteltrant als geen ander in is geslaagd om geschiedenis te maken tot een meeslepend avontuur. Die de lezer niet lastig valt met een dorre opsomming van feiten en gebeurtenissen, maar deze plaatst in hun logisch verband, waardoor de geschiedenis een bij uitstek boeiend verhaal voor het hele gezin wordt. De serie die aanvankelijk als zwart/wit uitgave werd gebracht en al snel uitverkocht, verschijnt nu geheel in kleur, wat de vier delen tot een nog waardevoller bezit maken. Ruim veertig historici en archeologen uit Nederland en België werkten mee aan het tot stand komen van dit monumentale werk, verdeeld in:

Deel I Prehistorie - Romeinse Tijd - Middeleeuwen
Deel II Bourgondische Tijd - Twaalfjarig Bestand
Deel III Einde Tachtigjarige Oorlog - Franse Revolutie
Deel IV Inval der Fransen - Heden.

Fibula-Van Dishoeck

Verleden en heden ontmoeten elkaar in:

"Geschiedenis van gisteren" en "Staat en macht", Malmbergs uitgaven voor geschiedenis en staatsinrichting

Auteurs: K. van Dijk, A.J. Plas, H. Ulrich, A.L. Verhoog
en A.W. van der Vegt.

Geschiedenis van gisteren

een gedetailleerde geschied-
schrijving van de periode van
de eerste wereldoorlog tot
heden.

Kenmerkend voor de uitgave is
dat niet alleen aandacht
besteed wordt aan de politieke
ontwikkelingen van de laatste
50 jaar, maar dat de nadruk
meer ligt op sociaal-
economische aspecten.

Staat en macht

behandelt het ontstaan en de
werking van de Nederlandse
staatsinrichting.

Naast de beschrijving van meer
"technische" onderwerpen
biedt de uitgave vooral stof tot
discussie en andere
aansprekende vormen van
verwerking.

Hierdoor verkrijgt de leerling
een essentieel inzicht in ons
staatsbestel.

Van beide uitgaven is zowel een mavo- als een
havo/vwo-editie verschenen.

De twee edities verschillen van elkaar in taalgebruik,
in aantal en uitwerking van de behandelde thema's.

Uitgebreide informatie is op aanvraag verkrijgbaar bij:

MALMBERG

POSTBUS 233,
5201 AE DEN BOSCH

Ook verkrijgbaar via de boekhandel.

ONDERWIJS- ADVIESCOMMISSIE

M.J. VAN VELZEN, *voorzitter*, Mgr. van Gilsstraat 6, 6461 VG Kerkrade, tel. 045-455941.
DRS. C.W. KOREVAAR, *secretaris*, Koningin Wilhelminalaan 8, 2012 JK Haarlem, tel. 023-324379.
DRS. H. TH. LAMBOOY, Nes 2A, 1741 JZ Schagen, tel. 02240-4347.
DRS. E.A.J. OUDENHOVEN, Ockenburg 29, 4901 CV Oosterhout, tel. 01620-26665.

MAVO-LBO-COMMISSIE

J.P.M. HENKES, *voorzitter*, Kerkendijk 96b, 5712 EW Someren-Heide, tel. 04937-3230.
CHR. B. BERENSCHOT, *secr.-penn.* Preludeweg 222, 2402 HJ Alphen aan den Rijn, tel. 01720-44113.
P. DOVES, Praamstraat 32, 1503 KN Zaandam, tel. 075-161062.
P.L. HENDRIKS, Europaweg 25, 6381 KG Ubach over Worms, tel. 045-317162.
G.J. VAN DER TWEEL, Van Deventerweg 6, 6861 EW Oosterbeek, tel. 085-337018.
G.C.J. VAN DER VEN, Floreffestraat 4, 5737 CP Lieshout, tel. 04992-1443.
H. ZWARTEVEEN, Prinses Irenelaan 51, 3832 CB Leusden, tel. 033-40879.

COMMISSIE PEDAGOGISCHE AKADEMIES (PEDAK)

DR. F.G.G. GOVERS, *voorzitter*, Elzenstraat 12, 5402 LR Uden, tel. 04132-64117.
DRS. C.G. VAN DER KOIJ, *secretaris*, Winschoterweg 10, 9723 CG Roodehaan Gr., tel. 05904-1556.
J.E. BROUWER, *penningmeester*, Fazantenweg 22, 7451 HD Holten, tel. 05483-3098.
J. ENGBERS, Roest 2, 5491 XX Olland, tel. 04138-3138.
DRS. F.W.P. DIJKSTRA, Hondecoeterstraat 28 III, Amsterdam, tel. 020-733679.

PROGRAMMACOMMISSIE BIJSCHOLING

PROF. DR. D.J. ROORDA, *voorzitter*, Lorentzkade 46, 2313 GD Leiden, tel. 071-125681.
MEVR. DRS. C.M.E. VELDHUIS-MEESTER, *1e secretaresse*, de Merodelaan 14, Groningen, tel. 050-256143.
A.L. VERHOOG, *hoofdcoördinator*, Waterbieskreek 19, 2353 JE Leiderdorp, tel. 071-891003.
K. VAN DIJK, *coördinator*, *2e secretaris*, De Hoghe Weijdt 13, 1851 EB Heiloo, tel. 072-333570.
DRS. J. BOUWSMA, *coördinator*, Brokmuil 40, 9101 EZ Dokkum, tel. 05190-3598.
DRS. E.A.J. OUDENHOVEN, *coördinator*, Ockenburg 29, 4901 CV Oosterhout, tel. 01620-26665.
DRS. J. BAALBERGEN, Sandbergstraat 8, 1391 EL Abcoude, tel. 02946-3207.
DR. P.A.M. GEURTS, Vermeerstraat 7, 6521 LT Nijmegen, tel. 080-222988.
P.H.F. GIELES, Wagnerlaan 3, 5216 GD 's-Hertogenbosch, tel. 073-143677.
J.C.M. GREEP, Anemonenweg 44, 2241 XL Wassenaar, tel. 01751-16387.
J.G. RAVEN, Wielewaal 28, 1834 XK St. Pancras, tel. 02267-2878.
H.E. DE WOLFF, Het Zicht 109, 2543 AL 's-Gravenhage, tel. 070-666506.

COMMISSIE GESCHIEDENIS EN MAATSCHAPPIJLEER

J.P.M. HENKES, *voorzitter*, Kerkendijk 96b, 5712 EW Someren-Heide, tel. 04937-3230.
G.G. CALLENBACH, Kempen 12, 2036 EL Haarlem, tel. 023-330006.
J.C.M. GREEP, Anemonenweg 44, 2241 XL Wassenaar, tel. 01751-16387.
G.L. HEY, Elzenlaan 12, 2231 XE Rijnsburg, tel. 01718-22552.
DRS. J.S. WIJNE, Stastokdreef 7, 3561 JR Utrecht, tel. 030-618042.

AFDELINGSSECRETARIATEN

Alkmaar:	Lindenlaan 12, 1861 HA Bergen.
Arnhem:	Apeldoornseweg 31, 6814 BH Arnhem.
Amsterdam:	Plantage Muidergr. 35 I, 1018 TL Amsterdam.
Den Bosch:	Brede Haven 37, 5211 TL Den Bosch.
Breda:	St. Bavostr. 96, 4891 CK Rijsbergen.
Eindhoven:	Barriereweg 196, 5622 CP Eindhoven.
Goes:	Spanjaardstr. 37, 4331 EN Middelburg.
Groningen:	Verl. Frederikstr. 9A, 9724 NC Groningen.
Den Haag:	L.v.Galenstr. 68, 2518 ER Den Haag.
Haarlem:	Noorderdreef 160, 2152 AB Nieuw-Vennep.
Heerlen:	Parallelweg Zd 69, 6336 VR Hulsberg.
Hengelo:	Tollensstraat 1, 7471 ZD Goor.
Leeuwarden:	De Kei 462, 8918 BP Leeuwarden.
Maastricht:	Veldspaatstr. 23, 6216 BM Maastricht.
Rotterdam:	v.d.Helmstr. 27, 3067 HA Rotterdam.
Utrecht:	van Bijnkershoeeklaan 351, 3527 XJ Utrecht.
Venlo:	Leunseweg 2, 5802 CH Venray.
Zutphen:	Gerstekamp 12, 7231 BK Warnsveld.
Zwolle:	Stevinstr. 11, 3841 KB Harderwijk.

Nieuw!

Op zoek naar het verleden

een methode voor mavo/havo/vwo

Binnenkort verschijnt het brugklas-
materiaal van deze methode.

Kenmerken

- geschreven in de taal van de leerling
- zelfwerkzaamheid
- leerdoelomlijnde leerstof
- differentiatiemogelijkheden

Thema's voor de brugklas

Geschiedenis doen - Prehistorie - Egypte - Grieken - Romeinen - Volken
verhuizen

Opzet leerlingenmateriaal per thema

leerdoelen - korte teksten afgewisseld met verwerking

Opzet docentenmateriaal per thema

antwoordbladen - tussentoetsen - eindtoets

Onmiddellijk na verschijnen zal aan alle docenten die een beoordelings-
exemplaar hebben aangevraagd dit exemplaar worden toegezonden.
Behoort u niet tot diegenen, dan is aanvraag nog mogelijk, zodat ook u
verzekerd bent van een exemplaar. Het Docentenmateriaal kan u desge-
wenst voor rekening met recht van retour worden gezonden

Op zoek naar het verleden

Drs. M.C.J. Heijligers en S.A.J.J. Aarts

Verantwoording	ISBN 9001 37658 4 (gratis)
Deel 1	ISBN 9001 37659 2 216 pag. f. 24,00
Docentenmateriaal 1	ISBN 9001 37663 0 112 pag. f. 19,50

Wolters-Noordhoff